

ҒАЙБУ ЛЛОҶ АС-САЛОМ

АРМОН

Дил чорраҳаларида

ТОШКЕНТ
«АДОЛАТ»
1996

А 84

Уз2

Ас-Салом, Файбуллоҳ.

Армон: Дил чорраҳаларида.— Т.: Адолат, 1996.—
64 б.

Ҳаётнинг мураккаблиги шундаки, бутун умрини эл-юртининг бахт-саодати йўлида ҳалол меҳнатга бағишлаган киши шу жон фидо хизматлари эвазига ҳар доим ҳам миннатдорчиликка сазовор бўлавермайди. Аксинча, баъзи шароитларда ноҳақ маломатларга дучор бўлиши мумкин. Лекин шундай маҳалларда ҳам ҳамма нарсани қодир Аллоҳга солиб, кек сақламаган, халқидан нолимаган, унга ҳар доим камарбаста, собит иймонли, кечиримли инсонлар пировардида барчанинг ҳурмат-эҳтиромига, ардоғига муяссар бўлғусидир. Ана шундай кишилардан бири — муҳтарам олим, устоз, ёзувчи, шоир, таржимон Файбуллоҳ ас-Салом ушбу китобчасида сермазмун ҳаётдан чиқарган айрим сабоқларини азиз ўқувчилари билан ўртоқлашиб, уларни мушоҳада қилишга, суҳбатга, баҳсга чорлайди.

4702570200—006 96
А (04)—26

© «Адолат», 1996.

ХАТИРЧИ МАНЗАРЛАРИ

«Инсон кўп нарса ҳақида ўйлайди. У: «Мен ягонаман»,— деб билади. Аслида эса у бир неча бирликларга бўлинади. Токи шу йўсинда Ягона бўлиб етишгунча, у ким эканлигини тўғри тасаввур этишга қодир бўлолмайди».

Бобойи Самосий

Мен Сизга ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган воқеада, азиз муштарий, аслида, ҳеч қандай «воқеанинг» ўзи йўқ. Нима бор бўлмаса?— дейсиз ҳайрон бўлиб. Ўзим ҳам шунга ҳайронман-да. Ҳеч нарса йўқ. Агар, ҳар қалай, нимадир «бир нарса» бўлса, бу... АРМОН. Хаста юрагим остида туядай чўкиб ётган бир Армон.

...Инсон борки, ўз ўтмишини қўмсайди. Чунки ўтмиш бу — ёшлик, болалик, навқиронлик демак. Ажаб: болалиги ниҳоятда оғир кечган одамлар ҳам барибир ўзининг ўша ёшлик-бебошлик палласини қўмсайверади. Балким шунинг учундирки, ёшликнинг бағрида келажак етилади. Киши орзу-умидларга фарқ бўлиб, тўлиб-тошиб яшайди. Ишонувчан, довюррак, беғубор бўлади. Ҳаёт аста-секин кишининг қонини совутиб боради. Эси кира боргани сайин бепоён осмон кенгликларидан замин қўналғасига эна бошлайди. Менга шундай туюладики, одамзод самода туғилиб, ерда ўлади. Бекорга айтмаганлар-да, ҳазрат Аминий Самарқандий: «Ҳамонки замон ва маконда экансан, замон ва макондан хориж бўл-да, бошқа дунёларга йўл ол. Насабимиз ўша ёқлардан бошланади».

ЗОКИР БИЛАН ШОКИР

Уруш менинг мурғак қалбимда чуқур из қолдирган. Элас-элас ёдимда: деворларга супрадай катта суратлар ёпиштирилган бўларди. Уларда аллақандай ярим афсонавор, ярим чин, маҳлуқларнинг тасвири чизилган: танаси бўғма илонники, боши «инсоний», бадбашара, жирканч. Бу, тахминан, Гитлер бўлса керак. Суратнинг тепасига ёзиб қўйилган: «Бу аждаҳонинг бошини янч!»

Орадан түрт-беш йил ўтади. «Аждаҳонинг» боши янчилади. Мен ёш болакай ҳали у вақтларда қаёқдан ҳам билайки, орадан бир неча ўн йиллар ўтар, маълум бўлар: ўша жирканч аждаҳони ўлдиришга жон-жаҳди билан даъват этган ўзимизнинг Олий Бош қўмондон, биз сингнган ардоқли «отахонимиз», Гитлердан заррача қолишмайдиган бир махлуқ экан, зеро у наинки қонли уруш алгов-далговларида, балки тинч даврда ҳам ҳеч бир гуноҳсиз миллион-миллион кишилар ёстиғини қуритмиш, жонига зомин бўлмиш.

...Э, жангарилик қон-қонимизга сингиб кетган экан бизнинг. Уришмасак, бир-биримизнинг тағимизга сув қуймасак туролмаимиз. «Ё мен тураман, ё сен турасан!» Нега энди? Мен ҳам тураман, сен ҳам туравер-да. Бу ёруғ жаҳон, барчага муштарак работ, Худонинг марҳамати билан бунёд этилган бу кошона, афсонавор қаср катта холангнинг маҳрига тушганми? Охират қандай бўлишини Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди.

КУРАШ ФАЛСАФАСИ

Дейдиларки, тирикчиликнинг асоси кураш. Қимирлаган жон борки, курашади. Одамлар, уруғлар, қабила-лар, халқлар курашадилар. Якка-якка, гуруҳ-гуруҳ бўлиб, тонфа-тонфа, тараф-тараф бўлиб, саф-саф бўлиб... Ошкора, пинҳона, хиёнаткорона. Қонли ва қонсиз, совуқ ва «илиқ» урушлар... Кулиб-кулиб жон олишлар... Жон ола туриб кулишар... Узаро ҳаёт-мамот кураши давом этади. Баъзан манглай қашлашга тўғри келади: айни ватанфурушлар ҳар кўча, ҳар муюлишда «во ватано!» деб айюҳаннос солади. Миллатфурушлар хирқироқ овозда «во миллат!» деб кўз ёши тўқади. Хиёнаткор садоқатдан қасам ичади. Ғаламислар «Қайдасан, ҳақиқат!» деб ёқа чок этади.

Ўўқ, фақат ҳозир эмас, ҳамма замонларда шундай бўлган. Эсимни танибманки, шундай. Эсимни танимасимдан минг, миллион йиллар олдин, отам замонда ҳам шундай бўлган. Ўўқ, фақат одамлар ёки йигирманчи асрнинг одамсимои маймунлари эмас, қурт-қумирсқалар, паррандаю даррандалар, жамъи махлуқот мавжудот курашади. Илонлар, чаёнлар, тимсоҳлар, каркидонлар, наҳанглар... Ҳаёт учун кураш, дейдилар бунн. Лекин бу дунё барчага баробар. У ҳамманики ва

ҳеч кимники эмас. Фоний. Сенга ҳам, менга ҳам етади. «Пича» ортади ҳам... «Уёғи» нечук бўлиши тағиннам Яратган эгамнинг ўзинга аён...

Эс-эс биламан. Урушдан кейинги даврда, эллингинчи йилларга қадар Хатирчи мулкида Зокир ва Шокир деган икки кимса яшарди. Бири прокурор, иккинчиси ёзувчи. Бизнинг Хатирчида «ёзувчи» деб одамларнинг устидан ярим чин, ярим бўҳтон гапларни қалаштириб, юқорига — буёғи Самарқанду Тошкент, уёғи то Московгача «думалоқ хат» жўнатиб турувчи фосиқ кимсаларни тушуншарди. Бир тонфа одамлар бўлардики, «ёзувчилик»ни касб қилиб олган. Уларнинг тирикчилик манбаи шу — юқорига ёзиб туриш. Лаънати «ёзувчининг» номини эшитганда ҳамма терак баргидай «дағдағ» титрарди. Айниқса хўжалик ходимлари, катта раҳбарлар, раислар, омбор мудирлари, савдо-тижорат аҳли... Шокир-ёзувчи ёзади, Зокир-прокурор текширади. Ҳамма ўзининг обрўсидан қўрқади. Одамлар орасида қутқу, вас-васа, иғво, миш-миш тарқатишади... Бу икки баттол элни барабар талади. Қўлига тушганни шилди. Уларнинг атрофида яна қанчадан-қанча «ўз одамлари» бор. Комиссия устига комиссия. Текшириш устига текшириш. Икки ўртада тинимсиз кураш кетади. Вақтики Зокир ўлди. Шокир эса ақлдан озиб жиннихонага тушди-ю, эл-юрт улардан қутулган бўлди. Шу билан кураш ҳам тугади. Тугадими? Йўқ, бошқача шакл олди...

Биров енгади, биров енгилади. Кимдир букади, синдиради, ўзга бирови букилади, синади. Бири қувади, бошқаси қочади. Қувган ҳам Худо дейди, қочган ҳам... Азал-азалдан шундай. Абадул-абад шундай бўлади чоғи.

Нур билан зулмат, кеча билан кундуз, ўт билан сув, эзгулик билан ёвузлик тинимсиз курашади. Дин — хурофотга қарши, маърифат — бидъатга қарши.

Тараққиёт негизида кураш етади, дейдилар. Дуруст. Бутунлай маҳв бўлиб кетишга, қон тўкишга, ҳалокатга ёхуд сурункали таназулга дучор қилса-чи бу кураш? Шунда ҳам «курашавериш» керакми? Сўнгги томчи қонгача-я? Бу қанақа мантиқ? Курашишдан мақсад яшашми ё яшашдан мақсад — курашиш?

Йўқсилларнинг ўз кишанларидан бўлак йўқотадиган матоҳлари йўқ. Бас, улар ўша «йўқотадиган нарсаларни» бор тарафни маҳв этиб, қўлларидан бойликларини тортиб олишлари керак. Даҳшат! Бутун бир мамлакат

халқи бундай иблисона манфур фалсафага асосланган «синфий баённома» таъсирида дунёнинг олтидан бир қисмида етмиш йил мобайнида курашиб келди. Илал-оқибат йўқотадиган асосий бойликларимиздан бири кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ялпи қирғин қуроллари-дан иборат бўлиб чиқди. Ундан ҳам даҳшатлиси шу бўлдики, ана шу не ҳасратда қўлга киритган «йўқотадиган нарсамиз» — атом ва водород бомбаларини... энди йўқотиш амри маҳол. Ерга кўмиб ҳам, осмонга учириб ҳам, сувга чўктириб, ёки, алҳазар, портлатиб юбориб ҳам қутулиш қийин. Не ажабким, во ҳасрато, ўз ақли-шууринг, қўлиниг билан яратиб эришган нарсангдан йўқотиб қутулиш ҳам душвор экан. Тақдирнинг ўйинини қаранг-а! Ақл дастидан дод, деб шуни айтсалар керак, балким? Эндиликда фақат бир мамлакат фуқароларни эмас, бутун дунё афкор оммаси шу муаммо хусусида бош қотирмоқда. Қанийди бунинг чораси топилса!

Кураш — тўқнашув демак. Тўқнашувда эса ич эзилади. Қон тўкилади. Хўжалик издан чиқади. Ҳаммаёқ парокандалик, аламзадалик, саросима, ларзон... Аччиқ кўз ёшлари... Одамларнинг гапи қочса — бир-бирига «душман». Фикри ва аъмоли тўғри келмаса — «мухолиф», ўз йўлини қидирса — «рақиб» бўлиб қолади. Замонларики, қизиллар оқлар билан уришди. Қон тўкилди. Сўнгра оқлар қизиллардан интиқом олди. Қон тўкилди. Қоралар оқлар билан, қизиллар яшиллар билан савалашди. Қон тўкилди. Дунёда ранг қолмади бир-бири билан тўқнашмаган. Қимирлаган жон қолмади бир-бирини қирмаган. Қон тўкилаверди, тўкилаверди.

Тонг қоласан киши. Инсон ўз умрини жангу жадал билан ўтказиб юборса, у қачон яшайди ўзи? Мен баъзи бир кимсаларни биламан, улар ўзаро уришиб турмаса, бир-бировига чоҳ қазимаса, кўнгли жойинга тушмайди. Бундайлар учун курашиш ҳаёт тарзидан иборат. Тўғрироғи, улар учун ҳаёт тарзининг ўзи курашиш демак. Курашдан тўхтаган куннёқ ўлади. Ёки ўлгандан кейингина курашдан тўхтайтиди... Қўйингки, нима учун кураш олиб борганини англаб етмай ўлиб кетганларни ҳам биламан. Мабодо қандайдир фавқулодда мўъжиза содир бўлиб, улар қайта тирилса, шу заҳотиёқ, ўнгу сўлга боқмай, яна курашга киришиб кетишса керак-ов. Чунки бу иллат улар учун жибиллий-туғма. Қусур эмас, фожеа. Суяк-суягинга, қон-қонига сингиб кетган.

МУХОЛИФ МЕНИНГ ИЧИМДА

Ё раббий! Икки тараф бундай ўтириб, дўппини олиб қўйиб, эркакчасига бир бошлаб гаплашиб қўйишса-ку, олам гулистон. Э, бўлди-да! Қачонгача ахир. Муросаю мадорага келиб, апоқ-чапоқ бўлиб, одамдай яшашга монелик қиладиган жаҳоний муаммо нима ўзи? Йўқ, ғолиб инсофга келмайди. Инқилган тараф эса курашга тўймайди. Яна, яна, яна... Мушт ўқталгани ўқталган. Интиқом ўтида қоврилади. Фасод, фирромлик, ифвога ўтади. Ортида жанжалдан манфаатдор жангари одамлар бор. Орқадoshлар. «Ҳа, баракалла!», «Бўш келма!» деб турадиган. Ғолиб эса то рақибини эзиб, ун қилиб, гардини кўкка созуриб юбормагунча кўнгли таскин топмайди. Унинг ҳам ён-вериди кўзига қон тўлган шериклари ҳаллослаб юрибди. Кафтини ишқалаб. «Булар қаттол душман, оч биқинига ур!» деб. Фараз қилинг: майдонга икки бесўнақай полвон тушсаю, бири иккинчисини чаптастлик билан чирпиратиб олиб отса... Сўнгра, жаҳлига чидаёлмай, ер тишлаб ётган рақибининг ортидан бориб, жон жойига бошлаб тепса. Яна. Яна! Яна!! Яна!!!

Э, менга нима?... Курашса курашиб ўлмайди. Узига қийин. Жанггоҳлар совийди. Эрга навбат, шерга навбат, дейдилар. Яраланган шер пайдо бўлади уфқда. Бизнинг полвон не кўз билан кўрсинки, атрофидаги бояги «Яша шоввоз!» деб турган мардлардан дарак йўқ. Э, янглишдим. Бетларидаги ниқобларини йиртиб, ҳаммадан бурун полвоннинг бетига тупурадиган яна ўша мунофиқ номардлар бўлади.

Мушт ишга тушганда, ақл чекинади. Ақл ишга тушганда, мушт ёзилади. Шайтон васвасасига учманг. Раҳмонга изн беринг. Муштумзўр жоҳил одам бўлади. Ундан фақат жаҳолат таралади. Дунёнинг тизгини эса ақли устуворлик қиладиганлар қўлида.

Икки эшак уришса, орада ким ўлишини ҳамма биллади. Гуруҳлар тўқнашганда калтак кўпинча оддий фуқаронинг бошида синади. Асаблар бузилган. Қон айланиган. Ҳаммаёқни фисқ-фужур, ифво, ҳасад босиб кетади. «Эҳ, йиғирманчи аср эркаклари... Ҳайф сизга одамгарчилик. Белингиздан белбоғингизни ечиб қўйингиз!» деб, деворгим келади-да, ўзининг ҳам жазавам қайнаб гоҳида.

Бас, мен курашни тан олмайман. Шундайми? Шун-

дай... Йўқ, шундай эмас! Мен ҳам курашаман. Бир умр курашиб келдим. Ким билан дейсизми? Ўзим билан. Ўзим билан ўзим курашаман. Мен учун мухолиф йўқ. Мухолиф менинг ичимда. У эг билан тери орасида. Бу шайтони лаъин. Иблисга изн берганингда — унинг қулисан. Тизгинлай олсанг — у сенинг қулинг. Ким зўр? Ўз жаҳолатини енга олган зўр. Ким мард? Ўз жаҳлини енга олган мард.

ФИЛ

Бир куни, бу саксонинчи йилларнинг ўрталари бўлса керак, уйнимизга аспирант шогирдим Ғулом Хўжа келиб қолди. Ўзи рангпар, ориқ, касалманд йигит. Ҳар гал уни кўрганимда ичим эзилади. Асли шаҳрисабзлик. Қарши педагогика институтида олмон тили домласи бўлиб хизмат қилган. Уч-тўрт йилдан бери Тошкентда мусофир. Аммо илмга жуда чанқоқ, билагон, тиришқоқ. Пешонасининг тиришлари, кўзининг маънос боқишидан, икки гапнинг бирида чуқур хўрсиниши, бот-бот оғир нафас олиши, уф тортишидан бошига қандайдир ташвиш тушганини сезиб турсам-да, дабдурустдан сўрашга ботинолмадим. Ниҳоят, гап орасида луқма ташлаган бўлдим.

— Қани, оғайни, бахайр? Бизга қандай хизматлар бор? Сал ҳорғин кўрinasизми? Елкангиздан нафас ол-япсиз?

— Ҳа, тўй қилишимиз керак, домла!— деди шу за-хотиёқ портлаб.— Тўй... Уфф...

— Нима, тўй?! Қанақа тўй? Қачондан бери тўй... мусибатга айланган? Менимча, ҳамманиям тўйга етказ-син, бу инсон ҳаётининг гултожи-ку? Барча замон-ларда шундай бўлган. Бунинг учун қайғуриш эмас, қувониш керак, бўтам. Нақ ўтакамни ёриб юбордингиз-е. Бирон кор-қол бўлибдими, деб ўйлабман-а. Оббо, хў-жам-ей!

Ғуломжоннинг чиройи очилмади. Ҳамон ҳайкал янглиғ менга маъносиз қараб турар эди.

— Ҳей, нима гап ўзи? Бундай тушунтириброқ гапиринг, афандим?

— Уфф... Тўй...

— ???

— Э, тақсир, Сизга «тушунтириб» бўлмайди-да бу-

ни!— деди у ҳасрат билан, ҳар бир сўзни дона-дона қилиб чертиб.— Бу дунё ташвиши билан ишингиз йўқ. Эл ичида эмассиз. Фақат китоб билан гаплашасиз. Шу билан бахтлисиз. Бу ёқда, пастда, авом орасида нималар бўлаётганини кошкийди билсангиз.

«Еспирай, тинчликми ўзи? Эси жойидами бу йнгитнинг? Ё тоби айнаб қолдимикан, а?» деган шубҳага бориб, унга синчи назари билан сарасоп солиб қарадим. Йўқ, ҳаммаси бинойидай.

— Бу гапларни қўйинг, Гуломий,— дедим парвойи фалак бўлиб.— Қачон ишингизни ҳимоя қиласиз? Мирзо кутиб қолдилар-а! (Гуломжон Бобур асарларининг олмонча таржималари юзасидан бир яхши илмий рисола ёзиб, номзодлик диссертациясини ёқлаш тараддудида эди.)

— Иложим қанча... Тўйни ўтказмай туриб...

— Э, қўйинг шу тўй-пўйингизни. Ўзингизам, рости, пича вос-вос бўлиб қолибсиз.— дедим дашном бериб. Йнгит бор қучини йнғиб жилмайган бўлди.

— Ростданам хаёлим паришон. Соғлиғим ўзингизга маълум. Онам ҳам бетоблар. Ешлари бир жойда. Укам, Сизга бир марта айтувдим чоғи, юк машинаси ҳайдар эди. Йўл фалокатида бир болани босиб кетиб, икки йилдан буён ҳибсда. Ёлғиз қўллик. Бу ёғи... тўй.

— Ҳим... Дарвоқе, қанақа тўй ўзи?

— Ўғилчамнинг қўлини ҳалоллаш керак. Суннат тўйи.

— Ие, шунга шунча отагўри-қозихонами? Тўртта одам. Битта мулла. Бир уста. Тағин икки-уч холис киши. Қариндош, қўшни дегандай. Борингки, ўзингиз билан ўн киши. Битта тўн. Бир лаган ош. Устага ўн сўм пул. 100—150 сўм билан ора очиқ. Вассалом.

Гуломий бирдан жонланиб, чеҳраси очилиб кетди. Қўлларини ишқалаб, қаҳ-қаҳ уриб кулди. Чакаклари очилиб, ўзини ичдан вулқондай қайнаб-портлаб келатган кулгидан сира тўхтатолмасди. Чамамда, ўришларимиз алмашгандай эди. Энди у менга афанди-чалиш одам деб қараб, завқ билан куларди.

— Бунақада элнинг маломатидан чиқмай кетадиган бошим, домлажон,— деди у завқ билан.— Қаннийди, жон дердим. Жудаям мураккаб, чалкаш, зиддиятли муаммони хамирдан қил суғургандек осонгина ҳал қиласиз-қўясиз. Ҳамма ҳам Сиздай ўйласа, олам гулистон бўларди-ку? Ҳолбуки, иш чигалдан-чигал. Тўйни гул-

тож дейсиз. Э, чақиртиканак! Ўзбекнинг ўнгаши — туйнинг телгани. Унинг тўйи билан азасини Худо кўрсатмасин. Одамни кафангадо қилади...

Гулом Хўжа билан мен баайни икки миллат киши-сидай, бошқа-бошқа тилда гаплашаётгандай, бир-биринининг асло тушунмаётган эдик.

— Саккиз-ўн киши билан тўй бўладими, отагинам? Камида беш-олти юз киши келади. Эл-юрт, қариндош-уруғ, ёр-биродар, генг-тўш, қўни-қўшни чақирган бизиниям. Элининг тўй-издиҳоми, маъракаси, йиғини, худойиисига борганман. Ошини еганман. Еган оғиз уялар. Мен ҳам катта дастурхон ёзмасам бўлмайди. Ўзбекчилик.

Ўзбекчилик... Раҳматлик дадамнинг билса ҳазил, билмаса чин қабилида айтган сўзлари хотирамга келади: ўзбекчилик бошга бало!..

— Хўш, бу «ўзбекчилик» неча пулга тушади Сизга?

— Пулни ким ҳисоблаб чиқибди дейсиз? Энг чақадигани — арақ. Бу зормондадан камида ўн яшик олмаса тўй қизмайди. Артист ёки отарчи деганингиз ҳам бунча пул! Қўнғил етарларга бунча тўн. Яна бир хит қиладигани — гўшт.

— Ҳали қўй ҳам сўясиз бу кетишда?..

— Қўй-ку нақд. Маслаҳат ошининг ўзига битта қўй урвоқ ҳам бўлмайди. Мол сўйилади. Буқа!

— Буқа?! Сиз-чи, ҳеч бўлмаса, сигир сўя қолинг, — дедим жон-поним чиқиб кетганидан заҳарханда билан. Сухбатдошим пичингини илмади. Аксинча, гапим жуда маъқул келди...

— Ўлманг, домлажон, — деди мамнун бўлиб. Онамларнинг битта тарғил сигирлари бор. Соғиб ичишга-да. Неваралари сут-қатиқ ичиб туради. Ана шуни сўядиган бўлдик. Бир-икки йилда ёнидаги гунажини сигир бўлиб кетади...

Гап шу ерга келганда сабрим тугади. Ўзимни аранг босиб, дедим:

— Менга қаранг, Гуломий. Ҳимматда паст кетса бўлмайди. Дин кетса кетсин, иймон кетмасин, дейдилар. Шу кунларда бозорда, ичунини фил неча пул туради?

— Фил?! — ҳайрон бўлди у. — Уни нима қиласиз? Фил Ҳиндистонда бўлади-ку, Қашқадарёда фил йўқ.

— Йўғ-е? Хўп, битта фил неча тонна гўшт қиларкин?

— Шошманг, фил гўшти ҳалолмикан ўзи? — деди

суҳбатдошим анойиларча тиржайиб.— «Бобурнома»да бу хусусда айтилмаган.

— Қандай бўлмасин, битта фил топиш керак,— дедим кулгидан ўзимни аранг тутиб.

— Э, домла, уни нима қиласиз? Эшагидан тушови қимматга тушадми-ку?

— Топинг, бўтам. Менга эмас, Сизга керак фил. Тушундингизми, Ҳиндистонга фил буюртма беринг. Киروي гап-да. Тўйга ясантириб чиқасиз. Мана, Тошкентда суннат тўйига той безатадилар. Сиз фил безатасиз. Ана ундан кейин базм кечасига сўйиб юборасиз. Қараб-сизки, ҳамма ёқ: сен же, мен же! Маза-да: бутун Қашқадарё воҳасида, буёғи бутун Ўзбекистонда дув-дув гап. «Ур-ре!.. Тошкент дорилфунуни профессори фалончи деган кишининг шогирди Фулом Хўжагий дабдабали суннат тўйи қилибди. Тўйига Ҳиндистондай азим мамлакатдан ФИЛ келтириб сўйибди», дейишади.

Вазиятни бир оз юмшатиш учун сокин бир оҳангда енгилроқ, жўяли мулоҳазаларга изн бера бошладим.

...Кунларнинг бирида фақир бир кишининг уйига меҳмон келиб қолибди. Меҳмон атоғи худо. Бошидаги дасторига қараганда руҳоний одамга ўхшайди. Балким бирон мачитда имом ёки мадрасада муллаваччадир. Мезбон дастурхонга амал-тақал билан бир лаган ош, биттагина нон қўйибди. Ҳойнаҳой, меҳмон овқатнинг ҳаммасини емайди, қолганини уй ичимиз билан баҳам кўрамиз, деб ўйлабди шўрлик. Қаёқда! Ҳалиги сдам, гап-сўз билан бир лаган ошни паққос туширибди. Устидан, суннат деб, бир пиёла мураббони ҳам ичиб юборибди. Ундан кейин, ошнинг орқасидан бир тишлам нон ейиш суннат бўлади, дебди-да, бояғи битта нонни ҳам пок-покиза еб қўйибди. Ҳим, яъни, масалаи, суннат, дебди-да, тўкилган гуруч доналарию, нон ушоқларини ҳам териб оғзига отибди. Хуллас, ейиш мумкин бўлган ҳамма нарсани ямлаб ютибди. Суннат-суннат, деб у ёқ бу ёққа кўз югуртирса, тановул қилаётган бўлак ҳеч вақо қолмаган. Қарасаки, дастурхон устида бир коса сув турибди. «Дарвоқе, об! ҳаёт! Биласизми,— дебди у соҳиби хонадонга.— Шоли турган-битгани сувда ўсади. Шундай бўлсаям сувга тўймас экан. Қачонки, палов бўлиб, хўранда қорнига тушгач, у устидан бир коса сув ичиб юборса, «Ана энди сувга қондим, худога шукур, чанқоғим босилди!», деркан гурунч. Шундай деб, яна баланд овозда «суннат» сўзини зикр этибди-ю, ҳа-

лиги бир коса сувни ҳам кўтариб юборибди. Шу аснода дастурхонни йиғиштириш учун хонага мезбоннинг ўғилчаси кириб қолган экан, меҳмон:

— Ваалайкум ассалом ва раҳматуллоҳи ва баракатуҳу. Боракалло,— деганича кўзлари ўйнаб, болакайнинг қўлларига тамшаниб боқаркан, қизиқсиниб сўрабди:

— Дарвоқе, фарзанди қобилнинг исм-шарифлари нима?

— Фарз!— дебди ҳеч бир иккиланмай хонадон эгаси.— Уғлимизнинг отлари Фарз, тақсир. Фарз!!

— Лаббай? Фазлиддинми? Сал қулоғим оғирроқ.

— Йўқ, Фарз деяпман-ку, Фарз!!!— дебди овозини баландлатиб.

— Ие, ғалат. Умрим бинно бўлиб бундай антиқа исминини биринчи дафъа эшитишим.

— Шундай,— дебди мезбон овозини янада кўтариб.— Суннат десам, бунини ҳам еб қўядиганга ўхшайсиз...

Одат бўлиб кетгани учун балким ўзимизга унчалик билинмас. Барча мусулмон халқлари орасида хатна тўйинини бу қадар доврўғ билан ошириб-тошириб юборадиган бошқа бирор эл-юртнинг топиш қийиндир. Ҳамма ёққа жарчи қўйилади. Карнай-сурнай чалинади. Той безатилади. Бир хил жойларда кўпкарни берилади Қисқаси, бутун оила бир неча йил мобайнида тўйга «бюджет» тўплайди. Кафтга жун чиқишига ишониниш мумкин дир балким. Аммо ўзбегимнинг боши йил ўн икки ой тўйдан чиқмайди. Тўй бор жойда аза ҳам бор. Тўй-аза-тўй-аза... Қанчадан-қанча қўли қисқа одамлар бир кунлик тўй деб тиззасигача қарзга ботган. Ишда тагидан камомад чиқади. Ҳибсга олиниб, қамалиб кетган одамлар қанчадан-қанча. Тўй-ку бир кунда ўтади-кетди. Аммо серфарзанд ўзбек хонадонинда тўй кетидан тўй келиб туради. Кети узилмайди. Ўзбек хонадони умр бўйи тўйнинг сарф-харажатларини тўлайди... Надирки қарзини узолса.

...Ғуломжон бошини эгиб, жим ўтирар, лаб-лунжи шундай қийшайиб кетган эдики, кулаётганини ҳам, йиғлаётганини ҳам билиб бўлмасди унинг.

Бизнинг одамларга жуда раҳминм келади. Бу ёғи каллаини саҳардан то ярим тунгача елиб-югуради. Сарбозорга чиқиб, ўзларига сездирмай, ўнта одамни кузатинг-а. Кўпчилиги уч маҳал овқат емайди. Кун бўйи

ҳеч нима тановул қилмай, ҳаллослаб, тили осилиб чопгани-чопган.

Инсоннинг бахти, балоғати, фароғати, камолоти йўлида қилинадиган ҳар қандай сарф-харажатлар охиروقибатда ўзини қоплайди ва оқлайди. Уғлингизни бирон ҳунарга ўрғатмоқчисиз, дейлик. Харажатсиз иш битмас. Қилинг шу ишни. Қизингиз бирон хорижий тилни эгаллашга иштиёқманд. Муаллим ёлдам керак. Шаштини қайтарманг. Харажатдан қочманг. Жиянингиз, дейлик, Олмонияга ёки Амириқога бориб ўқимоқчи. Қўмаклашинг. Уч-тўрт сўм харажатдан қочманг. Укангиз бирон корхона очмоқчи. Майли, оддий мих ишлаб чиқазсин. Қарашиб юборинг. Қимтиниб турманг.

...Лекин... Лекин мана бу хатна тўйига тушунмайман. Қуръони каримнинг қайси сурасининг қайси оятида ёки Ҳадиси шарифнинг қайси фаслида, қай бир шариатда ҳукм қилинибди ёхуд изи берилибдиким, Аллоҳ таоло ё бўлмаса дини ислом номларидан бундоқ ношаръий, номатлуб ишлар қилинсин, хонадон вайрон бўлсин деб? А?

Хоҳ кул, хоҳ ўл! Масаланинг моҳияти нимада ўзи? Боланинг этидан бир бўғин тери кесиб ташланади. Вассалом. Мусулмонлар билан яҳудийларда бор шундай урф. Бу иссиқ иқлимда яшовчи халқларда, табиий эҳтиёж натижасида келиб чиққан. Дин пешволари шунини ҳисобга олиб, изи берган, шу-шу шаръий қилиниб, суннат қаторига қўшилган. Қизиқ. Бирон сабаб орқасида шундай «ташмир» қилинмаган тақдирда ҳам киши ўлиб қолмайди, аслида. Бироқ агар, дейлик, кўр ичак (аппендитсит) сингари инсон вужудига ҳеч бир кераксиз ортиқча ўсимта касалланганда, масалан, йиринглаганда, вақтида кесиб ташланмаса, одам ҳалок бўлиши ҳеч гапмас. Дейдиларки, Фарб давлатларида гўдак туғилиши биланоқ аппендитситни олиб ташланаркан. Чунки, ким билсин, бир кун вақти келиб, у ҳаёт учун хавф туғдириши, инсонни ҳалокатга дўчор қилиши мумкин. Шуниси ҳайратангизким, инсон кўр ичакдай бир фалокатдан халос қилинганида лоақал кичикроқ бир зиёфат ташкил этиш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Худди шундай бир нарса — хатнанинг намунча «обрўси» баланд даҳмазаси кўп бўлмаса! Ҳолбуки, хатнани дин фарз (мажбурий) эмас, суннат (урф, анъана, ихтиёр) деб эълон қилган. Йўқ-йўқ. Алҳазар. Мен суннат қилишга, боланинг қўлини ҳалоллашга асло қарши эмас.

ман. Бу жуда ҳам зарур. Тўй қилишга ҳам эътироз йўқ. Юқорида айтганимдай, ўзимча, ўта мураккаб бир муаммога айланиб қолган хайрли ишни ўта оддий ҳал қилишга ҳам мойил эмасман. «Аршин мол-олон»даги қурумсоқ бой сингарини, «битта мулла, бир калла қанд, уч сўм пул...» қабилида...

...Ғулом Хўжа бу мулоҳазаларни чурқ этмай тинглади. Эътироз ҳам билдирмади.

— Эҳтимол, мен муаммони ўта жўн тушунарман. Лекин Сиз ҳам, хўжам, ўта мураккаблаштираётирсиз.

— Мен эмас.

— Ким бўлмаса?

— Халқ.

— Халқ? Қайси халқ?

— Шу, ўзимизнинг халқ-да.

— Халқ ҳар хил бўлади, бўтам: авом, оломон, тўда, гуруҳ, фуқаро. Сиз катта бир олий билимгоҳнинг домласи бўлатуриб, тўйга онамининг соғиб ичиб турган сингарини сўяман, дейсиз. Ўша Сиз айтган «халқ» шунга фатво берадими? Сиз шундай десангиз, бошқадан нимани кутиш мумкин? Ахир, эл мусулмон, халқ мусулмон дегандай, одамлар кўр ва овсар эмас, айтмайдими, нодон-ку нодон, ўғри-ку-ўғри, аммо олий билимгоҳнинг манави туппа-тузук, ақли расо домласи қилаётган ишни қаранг деб? Суф-е сендақа олимга, демайдими? Бирон жойда эшитганмисизким, фалончи биргина ҳалол маош билан дабдабали тўй қилибди деб? Профессор, академикнинг ҳам қўлидан келмайди. Унутманг: катта қарз кўтариб, соғлиғидан айрилиб, оғриниб, малол келиб қилинган тўй дин, шарият тили билан айтсак — ҳаром, қонун ва ақл тили билан айтсак — жиноят. Ҳеч ким, дейлик, ҳовлисини сотиб ёки оила, бола-чақасининг ризқини қийиб, тўй қилиш уёқда турсин, ҳатто Маккайи мукаррамага ҳажга ҳам бормайди. Ҳаж қилиш нақадар муқаддас ва зарурий аҳком эса-да, у ғайри инсоний бўлмаслиғи, бу ёқда оиланинг ўзига тўқлиғи ва тинчлиғи шарт.

Қисқаси, шундай қатъий тўхтама келдик. Аспирант Ғуломий ўғлининг қўлини ҳалоллайди, албатта. Баҳоли қудрат, дегандай. Тўй-пўй қилмайди. Ишларини ўнгланиб, соғлиғини тузалиб, укаси озодликка чиқиб келганидан сўнг номзодлик диссертациясини эсон-омон ёқлаб олгач, чоғроқ бир тўй қилса қилар. Башарти, ўшанда ҳам фуржасини келишмаса, кейин, мавридин билан бир гап бўлар.

Аmmo «ҳозир», шу аҳволда, тўй ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Мабодо, ўғитни инobatга олмай, «Ўзбекчилик» деб ўзини даврага урса — ора очиқ. Илмий раҳбарликдан воз кечаман, деб дағдага қилдим. Бошқа бир шогирдим, бухоролик Мамаражаб Сулаймоний билан ҳам орамизда худди шундай суҳбат бўлиб ўтган эди. Ҳар иккала тадқиқотчи ҳам ҳозир фанлар номзоди, доцент. Мен уларни катта хижолатдан чиқарганимни ҳалигача айтиб адо этишмайди...

Бизнинг одамларга жуда раҳмим келади. О. ўзбек бўлиш нақадар оғир. Ўзини, соғлиғини ўйламайди. Бола-чақа ташвишида ёнади. Ҳар битта боласини тишида катта қилади! Дунёда бизнинг одамларчалик болажон халқни топиш қийин. Фидойи, меҳнаткаш, меҳрибон ва меҳмондўст бизнинг халқимиз. Айни вақтда ёш авлодга энг... бепарво халқ ҳам биз бўламиз.

Ҳар бир миллат ўз қавми тақдирини ўйлаши керак. Томчида қуёш акс этгани сингари алоҳида олинган ҳар бир шахсда миллат яшайди. Шахснинг ўй-фикрлари хатти-ҳаракатлари, қилаётган ишлари, қилиқлари, юриш-туриши, ҳатто қандай кулиши, изтироб чекиши, йиғлашига қараб, унинг қандай миллатга мансублигини бехато айтиб берса бўлади. Айни вақтда ўзини ҳурмат қиладиган, комил инсон деб биладиган ҳар бир шахс миллатини ўйлаши, унинг тақдири, равнақи, келажаги ҳақида қайғуриши лозим. Олайлик, мен ҳар гал дорил-фунунда биринчи дарсимни, илк сабоқни шундай бошлайман:

— Сиз билан биз — ўзбекмиз. Ота-боболаримиз, етти пуштимиз ўзбек бўлган. Ҳали «Ўзбек» деган сўз дунёга келишидан илгари, кейинчалик эл-юртимизга шундай ном берилган кезларда ҳам ҳатто ўзбекларни ўзининг ғаними деб билган баъзи улуг инсонлар, шоҳлар, амирлар, султонлар, лашкарбошилар, не-не донишмандлар ҳам... ўзбек бўлишган. Бу улуг алломаларнинг номи билан халқимиз фахрланади. Мен, катта-кичиклигидан қатъий назар, дунёдаги барча миллатларни ҳурмат қиламан. Одатда, шахс миллат танламайди. Шахсни миллат туғади. Бас, биз, ҳар биримиз Аллоҳ таолонинг иродаси ва марҳамати билан дунёга келганмиз. Бизни туғдирган ва туққан ота-онамизни қанчалик севсак, ўзимиз мансуб бўлган миллатимизни ҳам шунчалик ардоқлашга бурчлимиз. Ўз миллатини, унинг шаън-шавкатини, салоҳияти ва қадриятларини оёқ ос-

ти қилган, унинг дардига малҳам бўла олмайдиган киши қандай мавжудот бўлса бордир, аммо инсон эмас. Сиз ўзбексиз ва, аввалю, шу билан бахтлисиз...

Сўнгра мулоҳазаларимни давом эттириб, асосий муддаога кўчман.

— Ўзбек деган номни баланд кўтаринг. Ўзбек деган номни ифтихор-ла ўзингизда «ташинг». «Миллатинг нима?»— деб сўрасалар, «ўзбек» деб айтишдан уялманг. Ҳа, бир умрга ўзбек бўлиб қолинг. Аммо... яхудий бўлинг!

Гап мана шу ерга келганда, тингловчиларим портлаб кетади.

— Нечук?! Бу гапда мантиқ йўқ. «Ўзбек бўлиб қолинг... Аммо яхудий бўлинг»? Буни қандай тушунмоқ керак?

Сўнгра мен шавкатли миллатимизнинг, халқимиз, эл-улусимизнинг оёғини кишанлаб турган, унинг ўзига муносиб бир тарзда кенг қанот ёзишига, юксак-юксакларга парвоз қилишига монелик қилаётган нуқсонлар, қусурлар, баъзан айнан одамохунлиги, беназир, мислсиз бағри кенглиги, қўли қадоқлиги, меҳмоннавозлиги ва бўлак инсоний фазилатларидан келиб чиқаётган... қусурларидан куйиб-пишиб гапираман. «Мана,— дейман,— ...Сиз! (талабалардан бирига ишора қиламан). Отангиз ким бўлиб ишлайди? Ҳа, фалончи. Онангиз? Уй бекаси. Оилангизда нечта фарзанд бор? Дейлик, еттита. Оиланинг даромади?.. Ва ҳоказо. Хўш. Сиз мусиқа чалишни биласизми? Мабодо танбур чертмайсизми ёки пианино чалмайсизми? Йўқ. Шохмот ўйнашга қалайсиз? Йўқ. Унча-мунча шашка ўйнайман, дейсизми? Хўп, шунисига ҳам шукур. Спортнинг қайси тури билан шуғулланасиз? Бокс? Кураш? Гимнастика? Теннис? Самбо? Чавандозлик? Чанғи? Турникда неча марта гавдангизни кўтара оласиз?.. Хуллас, деярли ҳамма саволларга — нол. Ана холос! Энди — Сиз (бошқасига бармоғимни ниқтайман). Таржиман ҳолга доир ўша таниш оилавий сўроқлар: ота-она, касб-кор, даромад манбан, рўзғорнинг катта-кичиклиги ва ҳоказо тафсилотлар... Ўзбекчадан бошқа қайси хорижий тилларни биласиз? Лаббай, ўрисчани? Яхши. Яна? Елка қислиб, жим қолинади. Арабча? Инглизча? Фрсрча? Олмонча? Французча? Балким япон тилини биларсиз? Қаёқда! Мусиқа чалишдан хабарингиз борми? Ашула-хонликка қалайсиз? Лоақал хиргойи қиларсиз? Дар-

воқе, хиргойи нима, биласизми? Билмайсиз? Ие. Балким яхшигина рассомдирсиз? Театрга тушиб турасизми? Лаббай, телевизор кўраман дейсизми? Пазандаликка тобингиз қалай? Айтайлик, палов пишириш, нон ёпиш, қандолатчилик қўлингиздан келар? Сигир соғиб кўрганмисиз? Сигир соғиш аёлларнинг иши дейсизми? Ҳим... Унтадан тўққизта сўроқ (агар ҳаммаси бўлмаса ҳам) жавобсиз қолади.

Тарс ёриламан. Хўш, нимани биласиз ўзи, бўтала-рим? Биров ёпган поини сйиш, биров айтган қўшиқни тинглаш, биров соққан сутни ичиш ҳар кимнинг қўлидан келади. Э!..

Хув анови, бурчақда кўзларини яшириб ўтирган қизга мурожаат этаман. Хўш, Сиз қаерликсиз? «Ҳа, Тошкент шаҳриданман». Навбатдаги саволларни кутмасданоқ гапира кетади: роял чалиший биларкан. Унча-бунча расм чизаркан. Тожик тилида туппа-тузук гаплашаркан. Тандирда нон ёпа оларкан. Дилим ёришиб кетади. Офарин! Дадангиз ким бўлиб ишлайдилар? «Шу ерда, Тошкент дорилфунунида Ўзбекистон тарихидан дарс берадилар». Ҳай-ҳай! Ойингиз-чи? «Аям табиб ҳамда экстрасенс. Бемор кишиларни даволайдилар». «О, ноёб мутахассис эканлар». «Ҳайрият-е», дейман ўзимча мамнун бўлиб. «Қайси маҳаллада турасизлар?» А, Авичена кўчасида? Ғалат. «Авичена» ким ёки нима ўзи? «Билмадим». Дадангиз ёки аянгиздан сўрамаганмисиз? «Сўраганман. Билишмас экан. Бу нима эканини кўчамизда ёшу қари ҳеч ким билмайди...» Епирай! Бир чеккадан тушунтира бошлайман: нафақат Ўзбекистон ёки Марказий Осиё, балки Урта ва Яқин Шарқ, алаалхусус, бутун Шарқ, Оврупо ва Осиё қитъаларида донг таратган, борингки дунё яхши танийдиган ўзимизнинг улуғ аллома, беназир табиб, улкан мутафаккир олим Абу Али ибн Синонинг табаррук номлари-ку бу! Оврупода ул зотни қандай атайдилар, биласизларми? Уша қизнинг ўзи жавоб беради: «Авиценна». Баракалла. Ана шу ўрисча талаффуз ва ёзувда — «Авиценна». Лотин ёзуви ва талаффузида эса — «Авичена» бўлади. Мени ҳайрон қолдираётган нарса Тошкентнинг бир кўчасига шундай ном қўйилгани эмас, балки Ибн Сино бобомизнинг исм-шарифлари ул мутафаккир зот таваллуд топган ўзимизнинг Бухоройи шарифдан эмас, балки нечук тақдир ила узоқ Овруподан, лотинча талаффузда кириб келганидир! Фараз қилинг: агар ҳозирги

Юнонистоннинг Афина шаҳридаги кўчалардан бирига «Афлотун» деган ном берилса, бу ким эканини греклар қаёқдан ҳам билсин. Улар Платонни билишади. Бул улуғ ҳакимни Шарқда, арабча алфозда «Афлотун» аташларидан улар беҳабар бўлиши ажабланарли эмас.

Мени тинглаётганлардан бири, ниҳоят, «ўзини кўрсатмоқчи» бўлади. Тош кўтариш, кураш тушиш, кўпқари бизнинг ишимизмикин, домла? Мана, махсус бадан-тарбия институти, ҳарбий мактаблар бор... Ҳим! Яна бири тилга киради: ашулаҳонлик, дойрасозлик, рубоб чалишга, сурат чизишга консерватория, театр-рассомчилик олий билимгоҳи, махсус билим юртлари бор... Уларни ўша ерда ўқитадилар. Шундайми? Ҳим! Тагин бирови ўтирган жойида луқма ташлаган бўлади: нон ёпиш, ош дамлаш, сигир соғиш ҳам иш бўлибдими! Ўзлари саводсиз бўлсалар-да, бувимиз дўндирадилар бундай ишларни... Ҳим!!

Ундай бўлса, сизлар билан ҳеч қачон умумий тил топа олмас эканмиз. Хўш, қани айтинг-чи, дунёвий спорт турларидан ва мислсиз санъат бўлмиш шоҳмот Ҳиндистон, Эрон ёки Марказий Осиёда кашф қилинган, деб ҳисобланади. Не ажабким, бу гўзал ақлий спорт турини бизнинг аجدодларимиз, ота-боболаримиз кашф этишган бўлишса-да, биронта ўзбек жаҳон чемпиони бўлганми? Йўқ. Жаҳон совриндори нари турсин. юзлаб гроссмейстерлар орасида биронта ўзбек ёки турк, форс ёки ҳинди йўқ. Ҳеч кимга сир эмас: яҳудийлар биринчи ўринда! Сизнинг мантиқингизга кўра, қачон Тошкент жисмоний тарбия институтидан жаҳон чемпиони чиқишини кутиб ўтиришимиз керак экан-да, а?.. Ким айтади бизни Амир Темур, Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Шайбонийхондай номлари бутун дунёни титратган машҳур фотиҳ, жаҳонгир, саркардаларнинг ворислари деб? Маршал ҳақида гапирмайман, Собир Раҳимдан ўзга, ўзбекдан нечта жанговар генерал бор? Уларнинг, лоақал, номларини биласизми?.. «Нон-ош бувимнинг бўйнида»,— деди кимдир. Балли. Сиз бувингизнинг бўйнида ўтирибсиз. Фалокат шунда-да. Ўзингиз буви бўлганда кимнинг бўйнида турасиз? Ношудсиз. Фикрингиз палағда. Шунинг учун дей-

манким: ўзбек бўлиб қолинг ва... яҳудий бўлинг. Алҳамдулиллоҳ мусулмонмиз. Аллоҳга шукур, туркий қавм, ўзбекмиз. Аммо бу кифоя эмас. Бугун биз дини, ирқи, миллатидан қатъий назар, дунёнинг барча илғор халқларидан ўрганишимиз, ўзимизга керак бўлган нарсаларни улардан олишимиз даркор. Масалан, дунё фани, техникаси, санъат, спорт, тил билгичлик, савдо-сотиқ ва молиявий сиёсатда уларнинг олдига тушадигани кам. Яҳудий даставвал нима қилади? Бола тарбиясига жуда катта эътибор билан қарайди. Емаса емас, ичмаса ичмас, киймаса киймас (ваҳоланки, ейишни ҳам, ичишни ҳам, кийишни ҳам билади!), боласини — ўғил-қизини тарбиялайди. Ўзига, динига мустаҳкам. Қорни тўқ, уст-боши бут бўлишини таъминлайди. Соғлом қилиб ўстиради. Биринчи галда керакли тилларни ўрганadi. Мусиқавийликка алоҳида диққат қилади. Ана ундан кейин — спорт. Енидан қўшимча харажат қилиб бўлса ҳамки, фан асосларини, аввало, табиий-риёзиюн ҳамда техника фанларини эгаллашига кўшиш қилади. Ўз ҳақ-ҳуқуқини яхши танийдиган қилади фарзандини. Яна бир муҳим фазилати: бу аҳил миллат. Ўз дини-диёнати-га садоқатли. Яҳудийдан қашшоқ, тиланчи-гадо чиқишига асло тоқат қилолмайди. Бунини бутун миллатга иснод деб тушунади. Арзимаган нарса учун ўз қавминини сотмайди. Не меҳнатлар билан топганини бекорга, беҳудага, шунчаки ном чиқарарга совурмайди: узоқни кўзлаб, ўзининг, оиласи, миллатининг келажагига нафитишини пухта ўйлаб, омилкорлик билан, нокарак шовқин-суронсиз, ақлига иш буюриб ишлатади. Узоқни кўзлаб, ўзининг, миллатининг келажагини ўйлаб ҳаракат қилади. Умрида ҳеч учрашмаган икки яҳудий бир-бирини бир чақирим масофадан туриб танийди! Табиийки, уларда ҳам олий ва паст ирқлар бор. Лекин муомала ва оқибатда энг паст яҳудий ҳам улар учун бошқа миллат кишиларига қараганда устун ҳисобланади. Эҳтимол, минг йиллар давомида ўзининг тубжой ватани бўлмай келганиданми ёки бошқа сабабдан, улар ҳар қандай миллатни ичдан емирадиган маҳаллийчилик иллатидан холи. Бу гапларни айтишим уларни қандайдир олий ирқ, идеал миллат деб билишимдан ҳам эмас (ҳар бир миллатнинг ўз олийжаноб хислатларини, нуқсонларини, қусурларини бўлади, бу ҳақиқат яҳудийларга ҳам тааллуқли), айни шундай фазилатларни мен ўз миллатимда ҳам кўришни жуда-жуда истардим.

Инглизлар билан финлар, фаранглар билан араблар, олмонлар билан турклар, японлар билан афгонлар, испанлар билан италянлар, руслар; латишлар ва бошқа миллатлардан ўрганадиган нарсаларимиз жуда кўп. Шак-шубҳасиз, ўзбекнинг ҳам жаҳон ҳалқларининг инсоний-миллий хазинасига инъом этишга арзигулик (бағрикенглик, саховатпешалик, меҳнатсеварлик, тўғрисўзлик, ялангтўшлик...) ажойиб-ғаройиб сифатлари мўл.

Ўзбекистон — келажаги буюк давлат деб шоён қилган эканмиз, бу келажакни таъминлайдиган, уни чинакам буюк қиладиган омиллар нималардан иборат? Бу — бир карра буюклик шоҳсупасига олиб чиққан муаззам, залворли тарихга эга бўлганимиз. Дарё бир марта оққан ўзандан яна оқади... Оққанда ҳам қудратли куч ва салдам билан тўлиб-ташиб оқади, иншооллоҳ. Мамлакатнинг жуғрофий мавқеи (марказий Осиёнинг нақ ўзаги бўлиб турганлиги), катта табиий бойликлари ҳам бунга далил бўла олади. Айниқса, халқнинг салоҳияти. Тинчликсеварлиги, ўзаро фуқаровий ҳамда миллий тотувликка мойиллиги, атроф билан яхши қўшничилик муносабатларини ўрната олгани, бағри кенглиги, ҳалоллиги ва нияти тўғрилиги ҳам шундан далолатдир. Минг йиллар мобайнида аждодлари кўриб-кечириб келган халқ бу. Катта табиий ва ижтимоий имкониятларга эга бўлган эл-юрт. Бироқ имконият, ўз номи билан имконият. Қулай фурсат етилмаса, имконият амалга ошмай қолиши ҳам мумкин. Еки, аксинча, айтарли табиий бойликларга эга бўлмай туриб, мамлакат кўтарилиб кетиши ҳам ҳеч гапмас. Айтайлик, шўровий воқелик шароитида халқимизнинг миллий салоҳиятини таъминловчи илдишлар қирқиб қўйилди. У бошқа эл-юртларга, Марказга бус-бутун қарам бўлиб қолди. Уни юксакликларга олиб чиқадиган қанотлари қайрилди. Дейлик, Японияда бунинг акси содир бўлди. Уруш талафотлари ва урушдан кейинги оғир асоратлардан ўзини ўнглаб, Америка ҳамда Ғарб оламининг улкан ёрдами ва ўз халқининг мислсиз ғайрат-шижоати натижасида юксалиб, жаҳондаги энг кучли етти давлат қаторидан ўзига тўла муносиб ўринни эгаллади.

Ўзбекистоннинг, ўз ўтмиши сингари, келажаги буюк давлатга айланишида бугун амалга оширилаётган бир қанча ишлар кишини хурсанд қилади. Булар: кексаларга жуда яхши моддий мурувват кўрсатилиши баробарида ёш авлод тарбиясига алоҳида ғамхўрлик қилина-

ётгани. Ёш истеъдодларга кенг йўл очилаётгани. Хорижий мамлакатларга бориб ўқиш. Ўрганишнинг ҳар томонлама рағбатлантирилаётгани. Иқтисодий-хўжалик, илмий-техникавий, аграр ва молниявий соҳалардаги қайноқ фаолиятларни айтмай қўя қолай. Таълим-тарбия, билим, маънавият ишларини яхшилаш соҳасида тағинам бир қанча тадбирларни амалга ошириш зарур, деб ўйлайман. Чунончи, энг сертармоқ маориф хўжалигининг барча йўналишларини (болалар боғчасидан — мактабгача...) тубдан қайта қуриш керак. Олий таълим соҳаси ҳам худди шундай тамоман қайта қуришга муҳтож. Барча ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмаларнинг мундарижасини ҳам, мазмунини ҳам синчковлик билан кўриб чиқиш лозим. Соғлом миллийлаштириш майлига кенг йўл очилиши даркор. Зеро, эркин ҳаётга юзланган фуқаро кечаги ҳуқуқсизлик, қуллик ва мутелик мафқурасини ўзида, онгида ва аъмолида минбаъд «ташимаслиги» керак.

Мен бутун мамлакат бўйлаб чинакам илмий-техникавий тафаккурнинг яратилиши, барқ уриб ривожланиши ва чуқурлашувини жон-дилим билан орзу қиламан. Замонавий-саводхон техниклар, муҳандислар, конструкторлар, алоқачилар, компьютерсозлар, йўл қурувчиларни ва бошқа юзлаб касб-ихтисос эгалари ўзимизнинг қора кўзлардан бўлишини жуда-жуда хоҳлайман. Бунинг учун мамлакатнинг барча шаҳар, туман, қишлоқларини ёш техниклар клублари, муҳандислар уюшмалари қоплаб олиши орзусида ёнаман. Йирик заводлар, конлар, қўшма корхоналар қошида ёш-ялангларга ҳунар ўргатувчи махсус бўлим ва лабораториялар ишлаб туришини кўргим келади.

Ва, ниҳоят, диний тарбия масаласига тамоман бошқача муносабат тайин этилмоғи зарур, деб ҳисоблайман. Олий мактабларда «дин тарихи», «диншунослик» ниқоби остида, ҳийлаи шаръийга кўра, моҳият-эътибори билан кечаги атеизм ёхуд ундан ҳам баттарроқ турфа «диний қоришма»лар тарихи ўқитилаётганига чек қўйиш керак. Дин асосларини сохталаштириб талқин қилиш ва бу билан ёшларни баттар чалкаштиргандан кўра, бундай таълим-тарбиядан тийилиб турган маъқулроқ. Дин бошқа, хурофот бошқа, маърифат бошқа, бидъат бошқа. Буларни қориштириб юбориш гуноҳи азим ва жиноят. Хурофотдан, нопокликдан, мунофиқликдан халос бўлишнинг йўли битта. Олий мактабда

соф динни, ислом дини тарихи ва асосларини ўқитиш ҳамда ибодат учун талабаларга шароит яратиб бериш вақти етди.

АБДУРАЙИМ АФҒОН

Минг тўққиз юз олтимиш еттинчи йил. Қаранг-а, ундан буюғига ҳам учкам ўттиз йил «шув» этиб ўтиб кетибди. Ўттиз беш яшар йигит эдим. Товонимдан ўт чақнайди. Ўша йиллари академия хизматидаман. Иборашунослик (фразеология) илми бўйича Бокуга катта анжуманга боришга тўғри келди. Самарқанд дорилфунунидан уч олим: Юлия Юльевна Авалиани, Леонид Иванович Ройзензон (ҳозир иккала зот ҳам марҳум) билан Александр Николай ўғри Тихонов, -бу ёқдан — Тошкентдан, Фанлар академиясидан — камина йўлга чиқдик. Йўл-йўлакай, гап орасида маълум бўлиб қолдики, домлаҳон Авалиани Бокуда бир хонадонга ҳам кириб чиқишлари керак экан. Менинг самарқандлик қалин дўстим, асли хатирчилик мактабдошим Юсуфжон Пўлодийнинг холаси яшаркан у ёқда. Юсуфжон билан мен қандай бўлсак, дадаларимиз (Худо раҳмат қилсин уларни) Пўлотжон тоға билан Мулла Тоғий шундай яқин дўст-биродар, оналаримиз ҳам қалин дугона бўлишган. Болалик чоғларимда қулоғимга чалинган эдики, дўстимнинг холаси Меҳржон Абдурайим афғон деган бир мусофир билан турмуш қуришган ва нечукдир тақдир тақозоси билан Бокуга кўчиб кетишган экан. Бояги Авалиани опа, Юсуфжоннинг илтимосига кўра (бу вақтларда у Самарқанд университетининг домласи бўлиб ишларди), унинг холасиникига бирров кириб чиқишни, совға-саломларини етказишни ваъда қилган бўлади. Инсонда болалик хотираси то ўла-ўлгунча сўнмайди. Алангаланиб бораверади. Абдурайим афғон билан Меҳржон опани ҳам жуда кўргим келиб қолди. Гапнинг индаллосини домлаҳонга айтиб ўтирмадими, ўша хонадонга мени ҳам олиб бординг, Сизга ҳамроҳ бўламан, деб илтимос қилдим. Қарангки, гарчи ўша йиллар форс ва курд тилларидан дарс берган эса-да, ўзи ғайри миллат эмасми, Машриқ мардумининг қалбини тушунмайди.

— Йўқ, ўзим кириб чиқарман.

Мен ялғиниш оҳангида хиралик қила бошладим.

— Оборақолинг. Ҳеч бўлмаса, совға-саломларни кўтаришиб бораман. Сизга оғирлик қилади.

— Йўқ-йўқ, оғирлик қилмайди. Ўзим бир амаллайман.

— Хай, оборинг, илтимос.

— Бегона жойда нима бор Сизга? Чақирилмаган қўноқ — йўнилмаган таёқ бўлиб қоласиз. Русда гап бор: чақирилмаган меҳмон — татардан баттар. (Шу топда ким «татар» эканини кошкийди у билса...) Одобдан эмас. Хафа бўлишадди.

— Хафа бўлишмайди, мана кўрасиз.

— Их,— хўрсинди опа. Ниҳоят, тушундики, эътирозининг бир чақалик нафи йўқ. Унга суқаноқ бўлиб йўлга тушдим мен ҳам...

Хонадон кишилари Авалианини кутишаётган экан. Самарқанддан Юсуф Пўлод қўнғироқ қилган кўринади. Дастурхон ёзилди. Ноз-неъматлар тортилди. Хуллас, меҳмондорчиликда нима қилинса, биз ҳам шуни қилдик-да. Едик. Ичдик. Гаплашдик. Кулишдик, дегандай. Мен, «чақирилмаган... татар», одоб сақлаб, опадан пастроқда қўл қовуштириб ўтирибман. Ич-ичимдан қандайдир олтинчи бир туйғу билан сезиб турибманки, ҳозир, мана ҳозир нимадир содир бўлади. Ким билсин, балки ўша «нимадир» содир бўлмаслиги ҳам мумкин. Анови «татар бўлмаган» опанинг олдида мулзам бўлиб қолсам-а? Соҳибни хонадон: «Балли. Кўп яхши. Хай бўпти-да», деб қўя қолса, не ажаб. Йўқ. Ундай бўлмайди. Биламан: Аммо нима бўлишини «ҳозирча» профессор Авалиани билмайди. Сиз ҳам, қадрли муштарий, ҳеч нарсадан беҳабарсиз. Энди дил дафтаримни очадиган фурсат етди, чоғимда.

...Абдурайим афғон Авалиани хоним билан русчалаб анча бафуржа, плик гаплашиб бўлганидан сўнгра кўзи менга тушдию, савол назари билан опага қараган бўлди. Юлия Юльевна бир уф тортдию, чала жайдари, ярим илмий тилда менинг... шунчаки «коллега» эканимни тушунтиришга уринди. Гўё совға-саломларни кўтаришиб борган бир ҳаммол мақомида кўрдим ўзимни. Шу топда, кутилмаганда ўзимдан сўраб қўя қолди:

— Сиз Тошкентлик экансиз-да? Хайрият. Хуш келибсиз, тақсир.

— Хушвақт бўлинг. Қуллуқ. Мен Тошкентданман.

— Ҳим... Ўша ерликмисиз?

— Асли самарқандликман.

— Ие, шундай демайсизми! Шаҳарнинг ўзиданми-сиз?

— Йўқ, чекка бир тумандан.

— Масалан?

— Бизнинг қишлоқларни билмайсиз, ҳойнаҳой.

— Ҳар қалай? Номи бордир ахир?

— Каттақўрғон деб эшитганмисиз?

— О-ҳо... Эшитганда қандоқ!

— Каттақўрғондан ҳам нари... Хатирчи деган жойдан.

— А?.. Хатирчидан?.. Епирай, кимнинг ўғли бўласиз?

— Дадамни танимайсиз. Оддий бир кишилар.

— Отлари?

— Нима десам экан... Отлари...

— Хўш?..

— Мулла Тожи деган.

— Мулла Тожи?! Ана холо-о-о-о-с... — мезбон худди Хизр алайҳиссаломнинг номини эшитгандай довираб қолди. Азбаройи ўзини йўқотиб қўйганидан, қандай қилиб «сенлашга» ўтганини ҳам сезмади. Чамамда, менинг ўрнимда уч яшар гўдакни кўраётгандай эди.

— Ҳали сен Мулла Тожининг ўғлимисан? Нега дарҳол шундай деб айтмайсан? Даданг менга ким бўлишини биласанми? Жонажон жўрам бўлади-ку, хумпар. Оббо сен-ей. Ҳой, одамлар! Менинг ҳовлимга қиёматлик жўрамнинг ўғиллари меҳмон бўлиб келибдилар. Қани, ўрнингдан бир тур-чи. Буёққа ўт. Мана бундай. Ҳа-а. Қучоғингни оч, Ғайбулло!

Мезбон шу қадар боши осмонга етдики, мени қаттиқ кучоқлаб, сочларимни ҳидлар, хурсанд бўлганидан кўзлари намланган эди... Худди отаси тирилиб келгандай.

— Ўғлим,— деди у ўтирганимиздан сўнг,— суннат тўйингни мен ўзим қилганман. Ўттиз бешинчи йилда. У кунлар жуда оғир эди. Очарчилик. Қилдай қиёматчилик. Ана ўшанда қилганмиз-да, тўйингни. Мана орадан ўттиз уч йил ўтибди. Қадамнингга ҳасанот. Дийдам устига. Бизнинг Бокуга хуш келибсан! Энди гап бундай...

Профессор Ю.И.я Авалиани интиҳойи ҳайрон. Бу фавқулодда манзарани кўриб, батамом ҳанг-манг бўлиб қолди. У нуқул кўзларини пирпиратиб, гоҳ ҳовли эгасига, гоҳ менга жовдираб қарайди. Нима бўлаётганини тушунмайди. Минбаъд тушунмайди ҳам. Нима деб «тушунтирасан»? Менинг дадам Абдурайим афгоннинг қалини

дўсти бўлган. Хўш? У менинг... суннат тўйимда бошқош бўлган. Хўш? Нима қипти? Аввало, овруполик бу аёлга «суннат тўйини» қандай таржима қиласан? Бир амаллаб «тушунтирганингда» ҳам, елкасини қисиб: «Подумаешь (ол-а)! Шунга шунчаликми?»—дейди қўяди-да.

— Энди гап бундай...,— давом этди мезбон.— Эртага кеч соат бешда мана шу хонадонга йигирма кишини бошлаб келасан.

— ??

— Меҳмонга. Ун тўққизта ҳам бўлмайди. Йигирма киши, тушундингми?

Узимиз тўрт нафар бўлсак, йигирмата одамни қаердан топаман десам, боқулик мезбон олимлар ёки бошқа жумҳуриятлардан келганлар бўлса ҳам таклиф этаверишимни қаттиқ тайинлади. Дарҳақиқат, эртаси кун, анжумандан сўнг, бу қадрдон хонага беш-олти киши бўлиб ташриф буюрганимизда, нақ йигирма ўринга мўлкўл ҳозирлик кўрилганига гувоҳ бўлдик. Кеча ниҳоятда хушнуд ўтди. Бир умрга татигулик ширин суҳбат қурилди.

Бу ёрига ўйлаб қоласан киши. Бунчалик лутф, саховат, жонсаралик, қуёш таптидай иссиқ меҳр, оқибат — нечун? Бундай олганда, мен кимман ўзи? Ҳеч ким. Бу одамларга қон-қариндош, хеш-ақрабо бўлмасам. Бор-йўғи, дўстининг ўғли эканман. Ушанда ҳам улар бизга эмас, биз уларга бурчдормиз-ку. Бир умрга. Йўқ. йўқ! Бу шунчаки «меҳмондўстлик» эмас. Қалб бойлиги. Шарқ мардуми тамомила бошқа маънавий иқлимда яшайди, айнамаган, соф инсоний ҳаводан нафас олади. Одамийлик, дўстлик, шафқат, мурувват — инсонларни ҳаракатга келтирувчи асосий куч. Давлат деганда фақат моддий мулкни эмас, балки маънавий қиёфа, том инсоний фазилатлар тушунилади. Дунёнинг ўзга қайси бир бурчагидан топа оласиз бундай меҳри дарё одамларни? Шарқий ярим куррада туғилганим, Машриқ фуқароси эканлигим, Аллоҳнинг бандаси-ю, Муҳаммад Пайғамбарнинг уммати, мўмин мусулмонлигим, ўзбеклигим билан чексиз фахрланаман. Бу минтақа, бу дин ва бу мазҳабда Инсон, Дўст, Ҳабиб, Дугона, Ҳамшира, Ер бу шунчаки «гап» эмас, балки бундан-да каттароқ бир нарса. Муқаддас тушунчалар. Бу мулкни Мусулмонияда умматдошлар бир-бирларидан паспорт, тилхат, ишончнома талаб қилишмайди. Бир-бировини мутлақо танимаган, билмаган кишилар учрашиб қол-

ганида ҳам исм, лафз, калиман шаҳодат кифоя. Дунё ҳамжамияти орзу қилган инсонлар ўртасидаги поклик, оқибат, маънавий бирлик бу ерда таъминланган.

ҚАНОТЛИ ЙИЛЛАР.

Инсонда инсон курашади. Менинг ёшлик-бебошлигим кексалигим тафаккурини қанчалик рад этса, оғир, тегирмон тошидай вазмин, донишманд оқсоқоллик паллам ёшлик чоғларимни шунчалик... қўмсайди! Мени қийнайдиған нарса битта: ортга қайта олмаслик. Бундай олганда-ку, айни бир бутун ўша-ўша одамсан. Гўё! Аслида эса, идрок ҳам, аъмол ҳам, ҳаракату тафаккур ҳам бошқа. «Аввал ўйла, кейин... ўйла»,— дейди бир мутафаккир. Ҳа, ҳозир етти ўлчаб бир кесасан. Кесгандан кейин яна ўйлаб қоласан: тўғри қилдимми? Ҳозир гул бўлсанг, болалик чоғингда гунчасан. Очилиб бўлган гул яхшими (ортида — хазонрезлик...), ёки чечакка айланиш палласини кутаётган жирттайган гунчалик давринг? О, ёшлигим-бебошлигим! Ёшликнинг беғуборлигини, артилган лампа шишасидай руҳий тозалигини, шаън, ғайрату шижоатини, бунинг бир лаҳзасини донишманд қариликнинг бир йилдан беҳроқ биламан. На илож! Гуркираб ўсаётган дарахт навдасидан сарғайиб узилиб тушган, чириб йўқ бўлиб кетишга маҳкум этилган барг минбаъд навдасига қайтиб чиқа олмаслиги сингарин, инсон ҳам ҳеч қачон ўзининг аслига, навқиронлик даврига қайта олмайди.

Менимча, ҳаммага ҳам шундай бир туйғу ҳамроҳ бўлса керак (Ким билсин, ҳаммада ҳам балким шундай бўлмас?) Олайлик қовун ейсан. Асалдай ширин қовун. Аммо сен болалик чоғларингда еган қовуннинг мазаси йўқ. Сабаб? Мен у мен эмасми ёки қовун у қовун эмасми? У маза қаёққа кетди? Болалик чоғингда сўз билан «тушунтириб» бўлмайдиған аллақандай ҳидлар димоғингга келиб уриларди. У ҳидлар сени қуршаб турарди. Оҳ, чунонам нозик, чунонам ифориий, муаттар!... Улар табиатда соф ҳолда учрамаса керак. Силсабил ҳаво қатраларин аллақаёқлардан олиб келарди шекилли. Мен уларни илоҳий ҳид дегим қела-

ди. Интиҳойи ғалат: ҳозир ҳам, қай бир вақтларда, ҳеч бир «кутилмаганда», ўша илоҳий ҳид димоғингга келиб урилади-да, зумда ғойиб бўлади. «Иҳ-иҳ-иҳ-иҳ!» деб қолаверасан маст бўлиб. Шу дамда сенда алланечук ички руҳий ўзгариш юз беради. Димоғинг бениҳоя чоғ бўлади! Назаримда, гўдаклик фаришта-си, болалигинг руҳи ва шавқи сени соғиниб, излаб келса керак. Аммо... сенда ўзини топа олмай, аччиқлаб кетиб қоладими дейман. Ёшликнинг қулоғи, кўзи, тили бошқа. Димоғи, шавқи, завқи бошқа. Бу биз билгандан ўзга бир диёр. Буни қанча таъриф этганинг билан адо қилолмайсан. Азалий ва абадий ям-яшил мавзу. Ҳамма вақт унинг қўлимиз етмаган, кўзимиз илғамаган, қулогимиз эшитмаган қирралари қолаверади...

Ажабки, ёшликнинг ҳам ўзига хос армонлари бор. Менда қалбимни абадий эзиб турадиган армон шуки, онам, онажонимнинг, ўта мунис, ўта мушфиқ бир зотнинг бирон марта ҳам бўйнига осилиб эркаланмаганман-а. Унинг кўкрагини қаттиқ тишлаган бўлсам керак. Қандай бир бағритош махлуқ эканманки, у мени деб кўп азият чекар, унда-бунда одамларга зорланарди: ёлғиз фарзанд ёвдан ёмон. Волидам Мелиой Аҳмад читгар қизини одамлар бир кўргандаёқ ёқтириб қоларди. Фариштали аёл эди-да ўзиям, раҳматли. Менинг олдимда ўзим билган айби шу эдики шўрликнинг, қанчалик ялтоқланмайин, ялиниб-ёлвормайин. хархаша қилмайин, менга сира каптар олиб бермасди. Шундай тамизли, оқила аёл бўлсаям...каптар нималигини тушунмасди. Оҳо, қаранг, анов кўшнининг тоmidан каптарлар осмонга пориллаб кўтарилди. Оқ, кўк, қора, қизил... Қанот қоқишлари бир ўзгача. Бу қанотли паррандаларга болаларча, маъсум ишқим тушган эди. Каптар зоти менда, мен каптарда яшар эдим. Фикран, тасавурда улар билан бирга кўкларга парвоз қилардим. Бундай паррандаси бор одамни дунёда энг бой-бадавлат, бахтли инсон деб билардим. Раҳматли онам бўлса — менинг аксим. Ўзи мен инжиқ, ўсал болани жонидан ортиқ кўрар, мени деб дақиқа сайин қалтираб турар, кипригида сақлар эдию, нафсиламрини айтганда, шу каптарга келганда орамиз бузиларди. Мен каптар парвозига қараб қанчалик завқлансам, онам бечора менга, гоҳо ҳавода эркин учаётган қушларга қараб, юрак-бағри эзилар, сўнгра бу жониворларни қарғаб кетарди: «Хув, отгинаси ўчсин шу каптар зотининг!». Худди улар айб-

дордай. «Каптарбоз» деган сўз унинг шеvasида «қимор-боз», «кучукбоз» дегандай таҳқир-ҳақоратли маъно таширди. Онамни сира-сира тушунмасдим. Ўзининг туппа-тузук ақли-эси жойидаю, тавба, Худонинг марҳамати, мана шу каптарга қолганда калласи ишламайди, деб ўйлардим. Бир куни жудаям жонидан тўйдириб юбордим. «Сиз хасиссиз, Сизга бола эмас, пул керак!»— деб ҳақорат қилдим уни. Волидам хафа бўлди. Дунёда мендан ҳеч нарсани аямаслигидан, ахир мен ҳам одам бўлиб уни тушунишим кераклигидан нолиб, уст-устига қасам ичди. Яна мени юмшатишга ҳаракат қилиб, алла-нарсалар деб жавраб кетди. Кетидан тагин каптар зотини ер муштлаб қарғарди: «Хув, шу каптарни ергина ютсин!», «Хув, шу каптарбозларнинг оёққинаси синсин-да!», «Хув!..» Сўнгра қарғиши ноўрин эканини пайқаб, кетидан «астафурилло» деб илова қилиб қўярди. «Менга қара, болам,— дерди ялиниш оҳангида чорасизликдан,— мана айвоннинг пештоқиға, манови дарахтга бир қара, мингта мусича бордир. Унинг сайрашига қулоқ сол. «Ху, ку-кулашингдан айланай». Ана мусича: Биби Фотиманинг товуқлари булар. «Мусо қўй келтирар» дейпти. Қулоқ сол. Хархашаси ҳам йўқ. Каптарни бошингга урасанми!» «Қанақа тушунмаган онасан, а,— дейман ўтакам ёрилиб (етти ёшгача волидамни «сенлаб» гапирардим, тилим кесилсин).— Каптар қаёқдаю, мусича қаёқда! А?! От билан кучук бирми, сенга?» Биби Фотиманинг товуғи эмиш. Менга Биби Фотиманинг товуғи эмас, ана, Тиркашнинг каптаридан керак. Онам шўрлик қонига ташна бўлиб кетади. Гап тополмай каловланиб қолади. Яна дейди: «Ке, қўй, бўлмасам, сенга мусича ёқмаса, бозордан росмана товук олиб бераман. Хоҳласанг, бирдан ўнта олиб берайми? Тухум туғади. Маза қилиб ейсан». «А?! Товуқ? Товуғингни ўзинг пишириб е. Тухуминиям».

Сира муросага келолмаймиз. Шихларга¹, Ҳанифа момамларниқига аччиғланиб кетаман. Момам биттагина ўғли Ҳасанбой тоғам билан қишлоқда туришарди. Менинг авзойимдан масаланинг моҳиятини дарров фаҳмлаб олади кампир. Ўзням жуда ҳушёр, «дипломат». Ҳа, шу Мелиойнинг мижозгинаси ёмон-да. Биттагина ўғилу, унга каптар олиб бермаганига ўлайми (Истеҳзоли гапни ақлим бовар қилмайди ҳали!) Аксига

¹ Қишлоқ номи.

олиб, бизардикидаям Худонинг ҳамма маҳлуқотидан бору: эшак, сигир, бузоқ, пишак, ҳатто чичқонгача!.. Қурғур, мана шу каптар зотидан йўғ-а. Қўявер, ўзим Ҳасан тоғанга айгаман, унияи олиб беради. Э, каптарнинг бўлмаса, нима деган одамсан бу дунёда (деб, менга сездирмай, атрофдагиларга кўзини қисиб қўйса керак)? Бу орада кампиршо, менга билдирмай, тоғанни бизникига юбориб, уйдагиларни тинчлантириб қўяди, чоғимда. «Арзанданг бизникида юрибди, хавотирланма», деган маънода. Раҳматлик момамни ниҳоятда яхши кўрардим. Одми, ҳатто жайдари, самимий бир инсон эди. Ўзи муштипар, беозор, хоксор бўлиши баробарида хушчақчақ, тагдор ҳазилкаш, доно. Алқисса, орадан бир-икки кун ўтиб, бир оз хуморим ёзилгач, ўғлига баланд овозда дерди: «Ҳасанбой, обориб қўй мановини уйига! Онаси нима бўлса бўлиб, ўтирган жойида тўққиз туғиб ўтиргандир ҳали. Оҳ, онайи зор-а!.. Онани яратмай тошни яратсин.»

«Онайи зор» нималигини қаёқдан билай мен нодон мишиқи. Каптар керак эди менга. Баайни ҳумо қушидай тансиқ. Афсуски, Ҳасан тоғанмачи, ёлғиз онасининг ёлғиз фарзанди, мен таптиқ болакайга каптар олиб беришга улгурмай, қирқ иккинчи йилда урушга кетди. Шу кетгани бўйи қайтиб келмади. Ёлғиз қулунидан айрилиб қолган Ҳанифа момом энг сўнгги дамда ҳам бутун дунёдан, одамзод наслидан зада бўлиб, исёнга фарқ ҳолда: «Ҳасанбо-о-о-й!...»— деб чақириб жон таслим қилди.

Оқ-қорани танийдиган бўлиб, эсим кирганидан кейин ўтмиш болалик жумбоғи, онам шўрлик келиб-келиб каптарга қолганда намунча «зиқналик» қилгани жумбоғи устида ўйлай бошладим. Волидамиз мени кўшиб ҳисоблаганда саккизта фарзанд кўрганлар. Не тақдирким, еттита укам қизамик, чечак касалликларидан хасталаниб, гўдаклик чоғида ё бўлмаса уч-тўрт ёшга кириб-кирмай, бирин-кетин дунёда кўз юмган. Улар орасида яккаш мен омон қолганман. Ҳар турли касалликларга тез-тез чалиниб турсам-да, ёмонлигимданми, ҳарқалай, мени Худо умрим билан берган экан. Онамининг ҳаёти гаровига дунёга келиб, қилтириқ ва ўлгундай инжиқ бўлиб ўсганман. Шу боис онагинам меннинг устимда терак баргидай қалтираб турган. Беғонага ўптирмай, туяга тептирмай катта қилган. Ҳамсоянинг ити вовилласа ҳам, дадамга ёпишиб: «Болага қаранг, дадаси!»— деб турар эдилар. «Э намунча!..» деб

Ғашим келарди ичимда. Мен ота-онам учун мисоли тош устида унган ноёб гул эканимни қаёқдан билай? Менинг ҳам келиб-келиб каптарга ишқим тушарми! Илон чаққан ола арқондан қўрқади дегандай болам томма-том каптар қувиб, тепадан думалаб тушса, оёқ-қўли синмасин, бу ёлғиз ўғлим ҳам майиб-мажруҳ бўлиб қолса, менинг ўлганим, деб қаршилиқ кўрсатган эканлар. У киши томдан жуда қўрқар эдилар. Онажоним ҳатто Африқо иқлимидан фил келтириб беришга рози эдилар, лекин фақат каптар эмас! Шу тариқа «каптарбозлик» билан варрак учириниш (бизда «бозварак» дейишади, тўғриси — «бод варрак» бўлса керак) каминага насиб этмаган. Бу «касблар» менга қатъиян манъ этилганди. А хўп, ўшанда менга, ётиғи билан, худди шундай деб тушунтирилса бўлмасмиди? Ҳа-да, пайғамбар ёшимда мен бунини бинойидай тушунаман, албатта. Лекин Сиз, азиз муштарий, тасаввур қилингки, мен олти-етти ёшлардаги қип-қизил чўғман. Нима — мумкин, нима — мумкин эмаслигини тушунадиган донишманд эдимми! Менга гап уқтириб бўларканми ўшанда? Мен шум така, ўзим ерда юрсам-да, осмони фалакларда учардим... Оҳ, қанотли йилларим-а!

Мана энди волидамиз ҳам дунёдан ўтиб кетдилар. Каптарлар ҳам учиб кетишди. Ҳар томонга. Фалак бошим узра неча марталар айланди. Мен ҳамон замин кезиб юраман... Онам вафотидан кейин кўзим очилди. Бошда соябоним, капалакдай гиргиттоним, тантиқ боласини еру кўкка ишонмаган онайин зорим-а, мени кимларга ишониб ташлаб кетдинг? Ҳали ҳаёт экансан, нега пойин қадамларнинг гардини кўзларимга тўтиё қилиб суртмадим? Бошим узра қуёшдай кўтариб юрмадим? Бир кечалик бедорлигинг қарзини узолганимда кошкнидн...

ТОЖИ ДАВЛАТИМ, ОТАМ

Дадам Мулла Тожи жуда синчи, ҳар томонлама худодод, ўта заҳматкаш, ўқимишли ва художўй бир одам эди. Энг қатағон замонларда ҳам Қуръони карим мутолаасини канда қилмас, намозхон киши бўлган. Мақтаб-мадраса кўрган, зукко одам. Муллалар, савдо-тижорат аҳли ўртасида обрўлари баланд эди. Уз тенгқурлари, руҳонийлар дадамга камоли ҳурмат билан «Мулла То-

жи» дсб мурожаат қилишарди. Ўзлари тенги ўқимишли аёллар, отинлар «Мулла», «Муллажон», дейишарди. Оддий кишилар эса «Тожи ака» деб эъозлашарди. Мумтоз адабиётдан яхшигина хабардор, айниқса Ҳофиз, Навоий, Бобур, Машрабни яхши хатм қилган эдилар. Диний масалаларда, Қуръон ва шариати Исломда у киши билан баҳслашишга ҳар ким ҳам журъат эта олмасди. Айни вақтда ниҳоятда миллатпарвар бўлиб, бир хилги тўқимтабиат, ювуқсиз, бетаҳорат, ичкилик-боз, нияти бузуқ, фосиқ, бадхоҳу бадахлоқ кимсаларни ёқтирмасдилар. Қизиғи, ўзларининг «муллалигини» қаттиқ яширар, мен назр-ниёз олмайман, худо хайрингларни берсин, мусулмонлар, мени асло «мулла» деманглар, деб илтижо қилардилар. Падари бузургворимнинг бундай ёлғон гапиришлари (аммо назр-ниёз олмасликларини рост) ул кишининг нуқсонлари эмас, даврининг қалтислиги, беъмани ва букирлигидан эди.

Дадам тирик тарих, ўз замонага нисбатан қомусий билагон киши ҳисобланарди. Қувваи ҳофизаси ниҳоятда тиниқ, юз йил умр кўрган бўлса, эс-ҳушини йўқотган эмас, ҳаётининг сўнги кунларида эртаю кеч тинмай биргина сўзни овоз чиқариб, муттасил такрорлаб турдилар: «Ё Аллоҳ!» Теша тегмаган гаплар, оҳори тўқилмаган, антиқа ва янги сўзлар, ривоятлар, мақоллар ул кишининг нутқини безар ва худди шу нарса ҳар қандай ёшу қарини дарҳол ўзига ром этарди.

Дадам билан бирга кечган онларим асосан ҳаётимнинг болалик ва навқиронлик даврига тўғри келган. Ул киши шу қадар ватанпарвар эдики, ўзимизнинг Хатирчидан ўзга кишварни тан олмасди. Хонадонимиз билан қандайдир илоҳий-муқаддас муомалада бўларди.

Онам Мелной Аҳмад читгар қизи билан жуда-жуда иноқ-тотув яшарди. Нақ эллик йил бирга туршди. Бирон марта уришганларини ёки айтишганларини эслаёлмайман. Ўз ёстиқдошига хиёнат қилган эмас. Дони Аллоҳнинг марҳаматидан умидвор, унинг ғазабидан қўрқиб яшарди.

Кунларнинг бирида ота-онам нариги уйимизда пичирлашиб гаплашаётгани қулоғимга чалиниб қолди. Дадамнинг айтишича, жўралари уни қистовга солиб, хотини устига хотин олишини маслаҳат беришибди, чоғимда. Биттагина ўғлингиз бор, Мулла Тожи, уйлансангиз, яна фарзанд кўрасиз. Савоб бўлади. Аҳли мусулманининг сони қанча кўп бўлса, шунча оз. Жаноби пай-

гамбаримиз Муҳаммад Мустафонинг ўзлари фатво берганлар дейишибди. Бу иш айни шаръий эмиш. Дадам кўнмабди. Одамларнинг ўнта боласи бўлса, меники битта, лекин бошқаларнинг ўнта ўғлига татийди. Ундан ҳам аъло, деб жавоб қилибди... Бутун умрим бўйи падаримнинг бу сўзлари қулоқларим остида жаранглаб туради. Гарчи ёш болакай бўлсам ҳам, тушуниб етган эдимки, ота-онам, оилам, мактабим ҳамда Ватаним менадан жуда ҳам катта ишларни, улуғвор хизматларни кутади. Менга ишонинишади. Бир умрга дилимга тумордай тугиб қўйдимки, хоҳ битта бўлсин, хоҳ ўнта бўлсин, фарзандингга ишон. Уларни алқа, сев, ардоқла, дуойи жонини қил. Ота-она бўлиш осон эмас. Ҳеч қачон қарғама. Ноумид ҳам бўлма. Ота-онанинг қарғиши фарзандларга битмас-туғанмас фалокат, бахтсизлик келтиради. Гоҳо кўча-кўйларда ёки қўни-қўшниларнинг уйларида ўз болаларига нисбатан шундай илон пўст ташлайдиган дуойи бадлар баралла эшитиладикки... («жувонмарг бўл», «қирчинингдан қийил», «оқ сутимга рози эмасман», «оқ қилдим»...) Алҳазар, алҳазар! Бенихтиёр: «Лоҳавла!»— деб юборасан киши. Кошкийди, бирон жиддийроқ сабаби ҳам бўлса (менимча, энг ашаддий жиддий сабаб бўлган тақдирда ҳам ота-она ўз жигарбандини қарғамасин), уч пулга арзимаган гапга ҳам оғизларидан боди кириб, шоди чиқади. Бир зум ўйлаб кўрайлик: ўшандай қарғишларнинг ақалли биттаси нишонга теккан тақдирда ҳам (масалан, жувонмарг бўлди, дейлик), астафурилло, бу бошқа бировни эмас, аввало ота-онанинг ўзини хонавайрон қилади, битмас-туғанмас доғда қолдиради. Э, қарияларимиз фариштадай ҳалим, ширинсўз, дуогўй бўлганлари қандай яхши. Зеро, бу кўнгилларни асир, димоғларни муаттар қилади. Дуойи хайр — қалб жавҳари.

Қарғиш олган одам ёмон бўлади. Одам бўлмайди. Бу дунёси ҳам, охирати ҳам куюди, деган гапни тез-тез такрорлаб турарди қиблагоҳ. Ўзи эса, дилини оғритган одамни қаттиқ койиб берса-да, ҳеч қачон қарғанмасди. Бировдан ранжиб, койинганида ҳам, орқасидан «астафурилло!» деб қўшиб қўярди.

Дадамнинг мана бу гапи сира ёдимдан чиқмайди. Кишининг оғзидан чиққан ҳақорат, қарғишлар чунонам бадбўй, ирkit, жирканч, нажас янглиғ нарса бўлар эканки, малонкалар буни патнусага ўхшаш бир идишга

солиб, Худонинг даргоҳига етказиш учун арши аълога равона бўлишаркан. Қарғишлар сассиқ ва исқирт бўлганидан, ҳар бир малойка қўлида узоқ тутиб турмас, тезроқ ундан қутулиш учун бошқасига узатиб юборишга ҳаракат қиларкан. Шу зайлда яшин тезлигида Аллоҳнинг даргоҳига етиб борар, бас, дуойибад тезда ижро бўлиб кетаркан. Қарғиш олган киши тез орада фалокатга йўлиқшишининг боиси шу экан.

Билъакс, яхши дуолар, дил-дилдан эзгу ният билан билдирилган истаклар, дуойи хайрлар ниҳоятда гўзал, нозик ҳидли гулга менгзайдиган афсонавий бир нарсасага, мушк, анбар сингари хушбўй моддага айланарканки, улар солинган идиш юзлаб, минглаб фаришталар ўртасида талаш бўлиб, қўлдан-қўлга ўтаркан... Ҳар бир фаришта уни ҳадеганда бой бергиси келмай, ҳидлаб, маст бўлиб юраркан. Бунинг натижасида дуойи хайр йўлда узоқ ушланиб қолиб, Парвардигорнинг даргоҳига, арши аълога тезда етиб бормас экан. Яхши дуолар тез нишонга етмаслигининг сабаби шундан.

Дадам билан онам раҳматли умр бўйи мени, болаларимни дуо қилиб ўтиб кетишди. Ҳаётда неки орзу-ниятларим баржой бўлиб, қандай яхшиликларга эришган бўлсам, биринчи галда, ота-онамнинг ғойибона, холис дуоларидан деб биламан. Ва англайманки, тирлик чоғида уларнинг хизматларини ва ҳурматларини кўнгилдагидай жойига қўя олмаганимга қарамай, ажабмас, гоҳида, бояғидай, беихтиёр дилларини оғритган чоғларимда ҳам, не олийжанобликким, улар мени... дуо қилиб туришди. Аммо бу дуолар, менинг муносиб хизматимдан ҳам кўра Аллоҳга шукроналик, менга бўлган меҳр-муҳаббат рамзи эди, деб ўйлайман. Бинобарин, бутун вужудим билан ҳис этаман ва иймон келтираманким, меҳрибон, шафқатли Аллоҳ олдида ҳам, раҳматли ота-оналаримнинг арвоқлари қаршисида ҳам тоабод қарздорман. «Бас, эй бандан ғофил Гайбуллоҳ, деб мурожаат қиламан ўзимга-ўзим,— гарчи бутун умрингни илму ирфонга, маърифатга, кори хайрга бағишладинг, мардум борки, оғирини енгил қилишга ошиқдинг, мўмин мусулмонларга шафқат тиладинг, бу ҳали оз, оз! Яхшилик қилиб чарчама. Яхшиликларингни ҳеч қачон, ҳеч кимга пеш қилма. Савоб экиб, ҳосилига гуноҳ кўтарма. Жамъи яхшиликларинг, дуоларингни ота-она арвоҳига, фарзандлар камолига бахшида эт. Сўнгни нафасгача дуода бўл: ўлганларни Худо раҳмат

қилсин, де. Иймонлари басаломат бўлсин, илоҳим. Ёмонларга инсоф ва тавфиқ бер. Уларни бадкирдор бўлишдан сақла. Дилларини шафқат зиёси билан мунаввар қил. Эл-улусга дорилөмонлик ато эт. Ўзинг насиб қилган Истиқлолият жаноби олийлари тоабод чин ва бэрқарор бўлсин. Илоё хонадон обод, қўрғон бут, фарзандлар тўкис ва саодатманд бўлғайлар. Бахилнинг боғи кўкармасин. Яхшилик чечаклари барқ ураверсин Бадхоҳларнинг дилдан мунофиқона, ғаразли, ёмон хусуматларни зеру по айла. Яна дегилким: ақли расола, ҳокиму ҳукамоларимиз бир-бирларига иддао қилишмасин, кўпроқ мурувватли, кечиримли, шафқатли бўлсинлар. Зеро билсинларким, худо шоҳид, ниятлари алифдай тўғри бўлган икки аҳли муслим кенглик қилмаса, амал талашса, бир-бировига чоҳ қазиб, пайини қирқса, алҳазар-алҳазар, осмондан бало ёғилур, илончаёнлар ёғилур. Ғанимлар бундан фойдаланиб қолгувсин. Чунки уларга худди шу нарса керак. Бундай балоқазолардан ўзинг омон сақлагайсен, ё Раббил оламин! Илоҳим, дилдан айтган дуоларим мустажоб бўлсин. **Омин».**

ЧОР УНСУР

Раҳматлик дадамнинг тахайюлот олами чегара билмасди. У кичи фақат заминий ташвишлар, турмуш икир-чикирлари орасида ўралашиб қолмаган, балки ўзининг ажойиб-ғаройиб, «рангли», бағоят маънодор, умидбахш, некбин тасаввурлари қанотида парвоз қиларди. Қисқаси, буюк, беназир тахайюлотчи («фантаст») эди. Ҳозир, менинг оқсоқоллик мавқеимдан туриб қараганда, болалик даврим, ўша оғир йиллар, ўша ярим аср илгари яшаган одамларни, муҳитни, ҳаётни яхлит, бир бутун йўсинда олиб қараганда, бу бус-бутун антиқа, турган битгани «ғалат»лардан иборат, деса бўлади. Энг одми одам, аравакаш, қоровул, паттачида ҳам ўзининг росмана ақл-идрокка сиғмаган бир хил «ишлари» бўларди. Бутун Хатирчи фуқароси орасида дадам Мулла Тожин ҳеч ким билан, ҳеч қандай қилёсга келмасди. Бутун туманда ва унинг гирдо-гирдида уни танимаган одам бўлмасди. Эҳтимол, ўзини шахсан кўрмаган бўлса ҳам, уни орқаваротдан эшитиб, ғойибона билар эди. Мулла Тожин десангиз, у «қайси Мулла Тожин?» демасди-да ҳеч ким.

Мен ўз Ватанимда яшаган болалик кезларимда ҳам дадам билан кам учрашардик. Бу инсон, худораҳмати, айти «менбоп» ота эди. Мен ўз шўхликларим, кейинчалик мактабим, ўзимга хос, ажабмас, дадамникидан кам бўлмаган ажойиб-ғаройиб тасаввурларим билан юрсам, ул киши ўз ишларига боши билан шўнғиган, назаримда, ўрта ҳисобда, бир кечаю кундузда... йигирма беш соат елиб-югурардилар. Мени дадам ёки онам тарбиялаган ҳам эмас. Дадам — ташқарида, онам — ичкарида ҳамма вақт ўз ишлари билан банд. Ҳеч ким ўзидан ортмайди. Улар мени тарбиялаган ҳам эмас, дедим. Тўғри, на ота, на она ҳеч қачон мени ўз олдиларига ўтқазиб, махсус панд-насиҳат қилиб, «тарбия соатига» вақт ажратишмаган. Бироқ мен болалик чоғимда жуда мукамал, комил тарбия олганман, десам бўлади. Оиланинг бутун турмуш тарзи, ўзини қандай тутиши, одамлар билан қандай муомала-муносабатлари турган-битгани мен учун энг яхши тарбия мактаби эди. Ўз онламга қараб, қандай бўлиш, қандай яшаш, нима қилиш ёхуд қандай ишларни қилмаслик кераклигини ҳам дақиқа сайин билиб борардим. Раҳматлик дадам менга нисбатан эзма эмас эди. Хархаша қилмасди ҳуда-беҳуда. Баъзи бир ноҳўя ишларимни эшитиб қолганида ҳам уришмас, дакки бермас, жеркимас, жамоа орасида изза қилмас, балки ўзини кўриб кўрмасликка соларди. Қарганиш у ёқда турсин, ҳатто бирон марта қаттиқ ранжимаган. У менга бутун вужуди билан ишонар, гоҳо қоқинганимда ўзини ўзи ўнглаб кетади барибир, деб ишонарди, назаримда. Қўлтиғимдан суяб турғазиб қўймасди. «Ўзи оёққа турсин, ўзи», деб ўйларди. Мен ўзимни ўзим тортишим керак эди. У фавқулодда нозиктабъ тарбиячи экан, энди билсам. Мени ота-онанинг мана шу ишончи, меҳр-муҳаббати одам қилди. Агар одам бўлган бўлсам. Улар мени ўзларидан ҳам кўпроқ яхши кўрар, ўзларидан чандон ортиқ санашарди, чамамда. Инсонни нафрат билан ўлдирish мумкин, аммо уни фақат муҳаббат билан тарбиялаш керак. Еш бўлсам ҳам қиблагоҳнинг ўша «менинг ёлғиз болам бошқаларнинг ўнта боласидан аъло» деган ишончи мен болакайнинг зиммамга тоғдай масъулият юкларди! Ҳар бир қадамимни билиб босар, ҳар бир сўзимни ўйлаб, ўлчаб гапирардим. Гоҳо ажабланиман: менга фақат ота-онамгина эмас, бутун Хатирчи тумани нечукдир ўзгача бир меҳр қўйганди. Бунга то ҳозиргача

ҳис этиб тураман. Бундай меҳр-муҳаббат, ишонч меннинг одамларни севишим, уларга истаган пайтда ёрдамга келишим, ҳатто рақибимга ҳам мурувват кўрсатишим, миллат айирмаслигим, кишиларни яхши-ёмонга ажратмаслигим, энг оғир кунларда ўзимни тута билишимга кўмаклашди. Қизиғи, одамлар ўртасида шундай ишонч қозондимки, ҳатто қарама-қарши қутбда турганлар: сармоядору буржуй, руҳоний ва даҳрий, йўқсул ва боёнлар менга мутлақ ишонади, маслаҳатимни олади.

Ўзини мақтаяпти, ўзидан салкам валий тарошляяпти, деб ўйламанг, марҳаматли муштарий. Балким шундай ўйлаганингиз тақдирда ҳам тўғри қиларсиз. Зеро бу ҳам бир маслак. Агар инсон ўзини ўзи севмаса, ўзининг яхши ишлар қилаётганини англаб етмаса, эзгулик қаёқдан пайдо бўлади? Агар инсон ўзини ўзи севмаса, ўз қадрига етмаса, у бошқаларни ҳам сева олмайди. Ўзга киши учун, керак бўлганда, кўксини қалқон қилолмайди. Бошини кундага қўёлмайди. Инсон табиятан хоксор бўлмоғи керак. Чунки у хокдан (тупроқдан) ясалган. Лекин унга нур ато этилган. Вужуди — тупроқдан, жони — нурдан бино қилинган. Бас, ҳар бир хоксор инсон нурли ишларни қилиши вожиб. Инсонга заррин либос чикора, қачонки унинг қалби нурга, зарга, илоҳий-сеҳрли жавҳарга, зиёга тўлуғ бўлса. Одамзод бу оби оташ. Унда чор унсур: тупроқ, ҳаво, сув, олов бари муҳайё. У моддиюн мавжудот эмас, илоҳий зот. Барча савий-ҳаракатлари, ахлоқ-одоби шунга батамом мос бўлмоғи даркор.

ДЕВОРНИНГ ҚУЛОҒИ БОРМИ?

Биз ўз онг-шууримиз, ақл-идрокимизга сиққан нарсани олдик, сиғмаган нарсани... рад этдик. Билмаган нарсанинг нега рад этишинг керак, ажаб? Ахир, билгандан билмаган нарсамиз кўп-ку. Одамзод ўзининг миллион йиллик такомили давомида нари борганда дунё сирларининг атиги бир фондзини билган бўлса билгандир. У ҳам бўлса кўпинча ички, ботиний ҳолатлардан кўра зоҳирий қобиқни кўради, англайди. Тўқсон тўққиз фонд сир-асрордан воқиф эмас. Агар абадий ўлмас вужуд бўлиб, дунё сирларини тўла-тўқис билиб олганида, Худо билсин, у қайси томондан кўпроқ зуҳур кўргазарди... Минг шукроналар бўлсинким, ундай эмас.

Бас, инсон, нафс ва тажовуздагина эмас, дунёни таниш-билишда, тушунтиришда, ўзгартиришда ҳам ўзини тия билмоғи керак. Лозимдан ортиқ, «но-керак» нарсани билишга интилиш ҳам ўзига хос тажовуз, таҳдид. Яратганга шак келтириш, соя ташлашга ружу бўлади. Унутмаслик лозимки, керагидан ортиқ билинган нарса охир-оқибат одамзод наслига офият эмас, бадбахтлик ва қирон келтиради. Бундай такаббурлик ва фалокатлардан ўзинг смон сақла, ё Яздон!

Бола эканман, дадамнинг баъзи бир мулоҳазалари ва ишларидан ҳайратга тушардим. У кишининг айтишича, хонадон, тупроқ, дарахт, кўкариб турган майсалар; ҳатто ҳовли-жойимизнинг мана шу тўрт деворининг ҳам қулоғи бор, бўлаётган ҳамма нарсани эшитиб тураркан. Бундай олганда, ақл бовар қилмайдиган гап. Лекин Сиз, зийрак ва марҳаматли муштарий, меннинг дадам билан ҳамсуҳбат бўлмагансиз-да. У киши Сизни батамом, ҳеч бир шак-шубҳасиз ишонтирган бўларди. Ҳатто бутун вужуди билан сўқир моддиючи (материалист) киши ҳам қандай қилиб, ул зотнинг сеҳрига илиниб қолганини ўзи сезмасди. Тўғриси, мен муштдай болакай, киблагоҳга фарзандлик ҳурмати юзасидан ўзимни бу чўпчакнамо гапларга бир қадар ишонгандай қилиб кўрсатсам-да, аслида унчалик ишонмасдим. Тўғри-да. Девор ановни оғилда боғлоқлик эшакмидики, қулоғи бўлса. Кўршапалакнинг қулоғи бор деса, ишонса бўлади. Аммо деворнинг қулоғини тасаввур қилинг энди! Ёҳув, дадамнинг гапларига ишонаверсанг, Худо билсин, у сени қаерларга олиб боради...

Бу ёқда, мактабхонада, дин — афюн, хурофоту бидъат билан қўшилиб, инсонни лақиллатади, унинг даъволарига асло ишонманглар, деб қулоғимизга қуйгани қуйган. Гўё руҳонийлар кишиларни алдаб, қинғир йўлларга бошлаб, ғирт ахлоқсиз ишларни қилишга ўргатармиш. Ваҳоланки, бутун умр бўйи биронта руҳонийдан ғайри ахлоқий ишларга даъват эшитган эмасман. Аксинча, Аллоҳ, дин, шарнат, Қуръон, Ҳадис ва фарзу суннатлар номидан бандаларни иймонга, тўғри сўзликка, бировнинг хотинига ола қарамаслик, зино қилмаслик, кимсанинг ҳақини емасликка, хунн ноҳақ қилмасликка, ўғирлик, ичкилик, қиморбозлик, гнёҳвандлик кўчасига кирмасликка даъват этилган. Дарвинизм асослари, табиатшунослик, ВКП(б)

тарихи, кейинчалик КПСС тарихи бўлса инсонни одам-симон маймундан пайдо бўлган деган мубҳам даъ-вони илгари сурар, нуқул қуроли қўзғолон, рус салтанатининг гўё енгилмаслиги, одамзоднинг ҳур-лиги, мангу озодлиги, СССР билан коммунистик фир-қанинг абадийлиги, жаҳон, Амриқо империализмининг чириб битганлиги, бугун-эрта унинг қулашидан жар со-ларди. Мен икки оқим ўртасида гарангсиб юрардим. Кимга ишониш керак? Менда, хайриятки, эркин таң-лаш имконияти бор эди. Мактаб рўйи-рост мачитга қарши қўпоровчилик ишини олиб борарди. Бу билан одамзодни қаттиқ чалғитаётгани, ахийри бир кун келиб, бундай риёкор, муртад, қабиҳ сиёсат бутун инсониятни жар ёқасига келтириб қўйишини тушунмасди. Қаттиқ таъқиб остида қолган, ўзининг сўнги мудҳиш кунлари-ни бошидан кечираётган, харобазорга айланиб, ниҳоят-да сийрак тортиб қолган мачит эса беш-ўнта қариянинг ибодатхонасига айланиб қолганига қарамай жимгина ўз ишини қилаётган эди. У сиёсатдан мутлақо холи, аксинча, ўз даврининг бузуқ сиёсати тегирмонига, гўё Аллоҳнинг иродаси билан, сув қуйиб турарди. Мен оиламдан, айрим маҳалла оқсоқоллари, баъзи нймони бутун руҳонийлар: эшон, қори, мулла, имомлардан, алаҳхусус, дадамдан, ўз қиблагоҳимдан шунинг учун розиманки, улар Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло, жаноби Муҳаммад Пайғамбар расули акрам, муборак Ислому ва шариат йўлини менга тўғри танитишди. Имкон қа-дар, албатта. Қўп нарсани ўз онг-шуурим, идроким, фаҳм-фаросатим орқали тусмоллаб билишга ҳаракат қилардим.

Орадан бир неча ўн йиллар ўтиб, ошкоралик, демо-кратия, ҳуррият, мустақиллик палласига қадам қўй-ган сайин, мен том маънодаги қизил афюн таъсири-дан аста-секин фориг бўла бошлар эканман, раҳматлик падари бузурговоримнинг чўпчак бўлиб кўринган бояги таплари яна ёдимга тушади: деворнинг қулоғи бор! Яна ва яна ўйлай бошлайман, қиёсга эҳтиёж сезаман, тасдиқ учун далиллар қидираман... Ажаб: дадам, нияти ёруғ бир аллома, нега ундай дедилар экан? У киши шундай тушунтирар эдилар: ҳар бир хосиятли ҳов-линнинг деворлари ҳофизу қориларнинг тиловатлари, Худованди каримга муножотларини, зикри илоҳийни эшитишни соғинади. Шунинг учун бот-бот тиловати Қуръон, яъни хатми Қуръон қилиб туриш керак. Худойи, қурбонликлар ўтказиш даркор. Хайр-эҳсонлар

қилинса, жуда яхши бўлади. Аллоҳнинг муборак 99 номини доимо зикр этиб туриш жоиз. Бундан ташқари, ҳовлининг деворлари ўйин-кулги, тўй-томоша, зиёфат, яхши суҳбат ва издиҳомларни қўмсайди. Агар шу ишлар қилинмаса ёки хонадон игво, фиққ-фасод, ичкилик-бозлик, фитна уясига, қиморхона, фоҳишахонага айланса, ҳовлининг деворлари аста-секин чўкиб, патаратга юз тутади, бора-бора қулаб тушади. Уша хонадон наҳс босиб, туғаб кетади!..

Ўзбекнинг ҳовлиси бир бошқача, гаштли, фарштали бўлади. Озода, саранжом-сарништа. Ватан хонадон остонасидан бошланади, дейдилар. Ҳақ гап. Дунёдан ўтиб кетган боболарнинг чирогини ёқиш ҳар бир мусулмоннинг орзу-армони ва бурчи. Арвоҳ рози — Худо рози деб бежиз айтмайдилар. Ота ҳовлисини сотиб, фойда қилмоқчи ёки иссиқ жой илнжиди бошқа юртларга улоқиб кетганлар кўпинча беоқибат ёки бетайин, бебурд одамлар бўлади. Киши ўз Ватанидан, маҳалла-кўйндан, тўпидан, қабристонидан, хешу ақроболаридан, тенг-тўшларидан жудо бўлади, бора-бора совиб кетади. Ота-боболарнинг чирогини ўчади. Арвоҳлар чирқиллаб қолади. Ҳар нарсанинг ҳасрати тугар, аммо ўйламай сотиб юборилган ҳовли, жойнинг армони тоабат кишининг дилидан чиқмас. Чунки унда аجدодлар руҳи, деворларида ота-боболар паиҷасининг излари қолиб кетади. Бу ғусса юракда кўртугун бўлиб тураверади.

Ер куррасининг истаган нуқтасидан қиблани беҳато топиш мумкин. Бу Маккаини мукаррама жойлашган кун ботиш томон. Дунё мусулмонлари, қаерда бўлишларидан қатъи назар, қиблага қараб сажда қиладилар. Ҳар бир хонадоннинг ўз қибласи, ўз қиблагоҳи тайин бўлиши лозим. Хонадонда қибла бўлсаю, ҳеч ким ибодат қилмаса, барака, файз, руҳ шунга яраша бўлади. Тўй-ҳашам, яйраб яшаш учун ҳовли-жой керак инсонга. Яна бир томон... Ҳаёт бор жойда қазо бор. Улимни бўйинга олмаган киши мусулмон саналмайди. Улим ҳақ. Бундан ҳеч ким қочиб қутулолмайди. Ўзбекда: «Ҳар одамга бир уй, бир гўр» деган гап бор. Ҳеч кимнинг ўлиги бировнинг қариндоши ёки қўшинисининг уйдан чиқарилмайди. Демак, ўз ҳовлисидан ўзини маҳрум этган банд вафот этганидан кейин, ўз қабристонидан ҳам маҳрум бўлади.

Ҳовлининг фақат қулоғи эмас, қалби ҳам бор. Ўзингиз бир неча маротаба гувоҳи бўлгансиз, ҳушёр

муштарий. Бир қадрдон кишининг ҳовлисига йўқлаб борасиз. Орадан бир неча йиллар ўтган... Қарайсизки, ўша-ўша қадрдон ҳовли кўзингизга нечукдир совуқ, тўкилган (қариганми-ей), бефайз ва якранг бўлиб кўринади. «Епирай, нима гап?»— деб ёқа ушлайсиз. Ҳеч нарсага тушунмайсиз. Дарвоқе, совуқ, фаршгасиз жой «эгаси кўчиб кетган ҳовли»га қиёс қилинади. Дарҳақиқат, ҳар бир жой, у хоҳ сарой бўлсин, хоҳ кичик бир кулба, ўша ерда яшаётган одамлар, соҳиби хонадон билан бирга яшайди! Юқориди айтилган ҳолда эса, сурштирсангиз, Сизга яқин бўлган кишилар ўша жойдан кўчиб кетган бўлади! Файз-барака ҳам ҳовлининг эгаси билан бирга кўтарилган... Ёки аксинча. Бир жой ташландиқ, харобазор ёхуд ахлатхонага айланиб кетади. Ўша жойга аллақандай одамлар келиб уй-жой қуради. Обод қилади. Бир айланиб ўтганингизда қарабсизки, ҳалиги ташландиқ бир парча ер ўрнида бир ам обод, шинам, серфайз ҳовли қад кўтарибди. Кўзингиз қувонади, дилингиз яйрайди. Ўша тамом нота ниш одамларни дуо қиласиз.

Бизнинг Хатричидаги шинам ҳовлимиз ҳам, ўзи кўримсизгина, оддийгина бўлса-да, таниш-билишлар, қавм-қариндошлар, ёр-биродарларнинг, айниқса ўзим ва фарзандларим, невараларимнинг кўзимизга оловдай иссиқ кўринади. Сабаби, бу уйда авлиё Гадоё Селкиннинг руҳлари, боболарим меҳнати ва руҳи барҳаёт. Ота-онам эллик йил бирга истиқомат қилишган муътабар маъво бу. Дадам бу ерда юз йил умр кўрган. Ўзимнинг киндик қоним шу ерда томган. Фарзандим Ҳабибулложон туғилган. Кафтдай шу жой — менга Ватан.

Раҳматлик қиблагоҳ учун мана шу ҳовли, шундай тушунасизки, энг муқаддас жой, бамисоли Ернинг киндиги эди. Ул кишининг наздида, бу ер жаҳоннинг энг гўзал гўшаси воқеъ бўлибдир. Асл ватанпарвар деб менинг дадамни айтса бўларди. Бунга ажабланмаслик керак. Негаки, мана шу қутидай ҳовли бир аср мобайнида, эҳ-ҳе, қанчадан-қанча воқеаларга гувоҳ бўлди. Энг яхши хотиралар, хушнуд дамлар, бахтиёр онлар шу жой билан боғлиқ. Тағин не-не улуг одамларнинг номлари нақш қилинган ҳовлимизнинг ёзилмаган солномасида. Топишлар-йўқотишлар, изтироблар, қаҳқаҳа ва кўз ёшлари, ушалган-ушалмаган орзу-умид ва армонлар, Қуръон тиловатлари, ҳадисхонликлар, жонон

суҳбатлар, зикр, фикр ва шукроналиклар, висол ва ҳижронлар, не улуғ, табаррук инсонларнинг сеҳрли овозлари янграган бу хонадонда... Авлиё Гадоӣ Селкин қабрлари, мачитнинг ҳам, сарбозоринг ҳам, ота-бобонг, бобокалонлар, момою момокалонларинг хоки қўйилган мазоринг ҳам шу ерда. Улигинг ва тиригинг эгаси бўлган фарзандларинг ҳам марказга тортувчи оҳанрабо сингарӣ шу ерга талпинади...

Дастурхондорлик ва меҳмоннавозликда бизнинг падари бузругворимиз олдиға тушадигани йўқ эди. Таомил, рафту омад, қўноқ кутиш ва кузатиш удумларининг жуда нозик тафсилотларигача биларди. Аммо меҳмонга кечикиб келганларни қаттиқ койиб берарди, раҳматли.

Қиблагоҳнинг таъбири билан айтганда, бизнинг ҳовли саҳнида ва деворларида марҳум академик Воҳид Абдулло, профессор Ҳамид Сулаймон, профессор Ҳамдам Бердиёр, профессор Нуриддин Шукур, профессор Қодир Ҳотам, зукко табиб, олим ва устод Фузаил Исом ҳамда профессор Раҳмонқул Орзибек, профессор Нажмиддин Комил, профессор Тўхта Бобо, таржимон Пошали Усмон (дадам бу кишини эркалаб «Пошшоҳон» дер эдилар), Асил Рашид ва бошқа фан арбоблари, фозилу фузало аҳлининг овози аксланган. Яна бир диққатга молик гап: меҳмонхонамизда Мулла Тўйчи Тошмуҳаммад (Тўйчи Ҳофиз)нинг овозлари янграган! Хатирчи мулкида энг эътиборли, дилбар ҳофиз деб танилган Парқи Каттақўрғоний-Марғилоний билан Тўбиёлар кўп марталаб хониш қилишган, давра йиғиб, базм қуришган. Худди ўша маҳобатли меҳмонхонада ой сайини ўтказилиб турган хатми Қуръон, худойи ва бошқа диний мубоҳасалар, гап-гаштак амри маъруфларда, йил сайини ўтказиладиган ифторликларда атоқли дин пешволари, худораҳмати мулла Абдурахмон, Садриддин маҳсум, қорн Соли, Сўфиқул бобо, Салом бойвачча, Қаландар бобо, Голиб бобо, мулла Фулом ва бошқа оқсоқоллар тиловат қилишган, тасбиҳ ўгириб дуолар ўқиганлар, Аллоҳга муножотлар айтганлар. Ҳовлимиз нурга, зиёга тўлиб-тошган. Туманнинг энг эътиборли фаоллари, раҳматли Абдурахмон Пўлот, Эрназаров, Абдухолиқ Ҳалим, Рўзимурод Шоди-маориф, шоир Урин Камолӣ, Раҳматжон Акрам, Салохиддин Соли, Жалолиддин Ражаб ғижжакчи, Қудрат

Маъдий, Абдурахмон Ҳаким, Юсуф Пўлод уйимизда кўп марталаб меҳмон бўлишган.

Файзли ҳовлимиз соҳир овозлару муножот ва наво-ларга тирик гувоҳ. Ана шу мароқли, бениҳоя таъсир-чан анжуманларнинг ҳаммасида ва ҳар бирида мен ҳар гал имтиҳондан ўтардим, меҳмонларнинг қўлларига сув қуйиб, сочиқ тутардим. Дуо қилишарди. Ёмғир билан ер кўкарар, дуо билан эл кўкарар, дейишади.

Оилам мен учун жудаям гаройиб инсоний, диний, адабий, мусиқий тарбия маскани эди. Бундай руҳий ғизони мактабдан ололмасдим. Ҳали Мулла Тўйчи ҳофизни айтдим. Туманда биринчилардан бўлиб дадам патефон олган эди. У кишининг мусиқий диди менга сираям тўғри келмасди. Нуқул Домла Халим Ибодов, Тўйчи ҳофиз, Юнус Ражабий, Карим Зокирий, Жўраҳон Султон, Маъмуржон Узоқ, Лутфихоним Саримсоқоваларнинг қўшиқларини такрор-такрор эшитарди. Кўк чойни бот-бот ичиб, қарталарни қўйиб, чунонам ҳузур қилардики... «Ушшоқ», «Чорзарб», «Кўча боғи», «Муножот», «Баёт», «Самарқанд ушшоғи»... Епирай!.. Уларнинг овози меннинг қулоғимга сира ёқмас, мурғак қалбимга етиб бормасди. Менга колса, «Олмачаю олмача, анор қурбонинг бўлай», «Қарима кўйлак княди, этаги ерга тегади», Ҳилийла ёрим уйғонсин, сочлари белга чулғонсин», деган халқ қўшиқлари бўлса. Узу кун эшитиб зерикмасдим. Ҳозир бўлса, раҳматли дадамнинг мумтоз ашулаларни сел бўлиб тинглаши, сўнгра тинимсиз хиргойи қилиб юришидан унинг нақадар нозик мусиқий идрокка эга бўлганига таҳсинлар ўқийман. Ўзимнинг эса ўта дидсизлигим ва саёзлигимдан уялман, ўзимни кечиролмайман.

МИЛЛАТЛАР ТУТАШГАН ЖОЙДА

Хатирчи мулки асли азалдан кўп миллатли жой келди. Одамлари серуруғ, серқатлам. Тўқсон тўққиз фонзи ўзбек. Бир-икки фониз ҳар хил миллат кишилари яшайди. Чунончи, тожиклар, ўрислар, татарлар, лўлилар, корейслар, қозоқлар, яҳудийлар, олмонлар, агисха (месхети) туркларни, қрим татарлари, арманлар...

Уларнинг ҳам бир хиллари ўзбеклашиб кетган. Айниқса, ўзбеклар билан тожиклар. Баъзан ғалати тақдирларнинг гувоҳи бўласан, киши. Бирининг отаси ўзбек,

онаси тожик. Ёки аксинча. Баъзиларининг акаси ўзбек, укаси тожик. Тагин бировларининг опаси тожик, укаси ўзбек... Гоҳи пайтларда бу ўртага татар, ўрис, афгонлар ҳам араллашиб қолади. Улар, аксарият, ўзини ўзбек деб билади ёки ўзбекча гаплашади, ўзбекона таомилларга риоя қилишади. Эс-эс биламан, ўттизинчи йилларнинг ўрталарида бўлса керак, бу ерда бир ҳинд оиласи истиқомат қиларди. Жасси ҳинди дейишарди уни. Тахминан, қаерда турганлари ҳам эсимда. Худо билади, нечук тақдир билан келиб қолишган. Аттотлик қиларди. Бир неча афгонлар яшарди. Абдурайим афгонни айтдим. Бизга яқин жойда, Сув дарвоза гузариди Гиёс афгон деган одамнинг ҳовлиси бўларди. Дунёдан кўз юмиб кетишди. Ҳозиргача уларни кўрган-билганлар қизиқ нақл қиладилар. Ёзда Гиёс афгон бола-чақалари билан томда тунар экан. Ҳаво ниҳоятда иссиқ ва қуруқ бўлганидан, бир хил одамлар кечаси томга чиқиб ётишади. Шамолгоҳ, салқин бўлади.

Бир кўни Гиёс ака каллаин саҳардан туриб, ёш ўғилчасини дўппослай кетибди. Бирон шўхлик қилгандир-да. Болакай осмонни бошига кўтариб дод солиб йиғлайди. Овози етти даҳага кетади. Атрофдагиларнинг тинчи ўғирланиб, уйқуси ҳаром бўлади. Ниҳоят, қўшнилاردан бири бақириқ-чақириқ, ҳақорат, йиғисигига чидаёлмай, жаҳлдор отага мурожаат қилиб: «Ҳой, Гиёс ака, ахир, шафқат қилсангиз-чи!»— дебди. «Қандай гуноҳ қилиб қўйдик, бола фақирга бунчалик зуғум қиласиз?». Афгоннинг гапини эшитинг энди: «Бу падар лаънати ҳозир ёш, уриб қолиш керак уни. Катта бўлганда мени уради»... Ана холос... Ҳар ким ўзинча ақлдан озади, дейди ўрис. Хоҳ кул, хоҳ ўл.

«ҚУЛНИ ҲАЛОЛЛАШ» НИМА?

Ўзидан насл қолдириш («насл қайғуси» ёки «насл учун кураш») бу фақат ҳайвоний рағбат эмас, балки чуқур руҳий-инсоний масала ҳамдир. Ёлғизлик ёлғиз Худога ярашади. Қобил фарзандларинг қанча кўп бўлса, шунча кам. Жўжабирдай жон бўлсанг, қандай соз. Фарзандларнинг ҳар бири ўз ризқи-насибаси билан келади. ёруғ дунёга. Аҳли мўмин мусулмонларнинг насли кўп бўлиши керак, деган гапда маъно бор. Бир этак боланг бўлсин-ей, барчин қизлар, ой келинларим! Аҳил, меҳ-

рибон ака-укалари, спа-сингиллари кўп одамларга ҳавасим келадди. Эсизки, улар ўзларининг қанчалик бахтли эканлигини сезмайди-да.

Раҳматли отам билан онамнинг якка-ёлғиз ўғли бўлиб ўсдим. Еш бола эканман, бунинг нима эканини мен тушунмасдим, албатта. Менга каптар, варрак, кучук, велосипед... керак эди, холос. Шўрлик ота-онамнинг кўзтиккани, орзу-умиди мен бўлганман. Шу боис мени жуда ёшлигимда тўй қилишган. Ўттиз бешинчи йил. Қаттиқ очарчилик. Қатагон. Кўп одамлар бир парча нонга зор бўлиб, ўт еб, қорни шишиб ўлаётган, ит эгасига, мушук бекасига боқмайдиган бир палла. «Оч отасини танимайди», «Оч баччағардан қоч баччағар» деб бежиз айтмайдилар.

Куяларининг бирида уйимизга дадамнинг беш-олти-та жўралари кириб келишган.

— Мулла Тожи,— деган улардан бири.— Ўғилчангини суннат қилдирсанг қандоқ бўларкан? Бир чиройли тўй қилайлик, оғайни. Билиб қўй, то хатна қилмагунча касалдан чиқмайди бола. Рангпар бўлиб юраверади.

Далам эътироз билдирган:

— Бола ҳали ёш. Энди учга қадам кўйяпти. Бир оз ўзини тутиб олсин. Ундан кейин... Нима ҳам дейин... Бу ёғи қилдай қимматчилик. Қўлимда ҳемири йўқ. Сенлар... тўйдан гапирасанлар.

— Э-э... Тожи, қизиқ одамсан, жўра. Сен белингни маҳкам боғлаб, тўйни бошла. Қозонни қур,— деган Абдурайим афгон.— Ақлли одамсан-у, оддий нарсани тушунмайсан. Эл мусулмон, халқ мусулмон. Билмайсанмики, Худо ўзи етказадди. Сен битта чумолга ҳам ризқ беролмайсан, эй банда. Ана кўрасан: барини Аллоҳ таоло ўзи етказадди. Даргоҳи кенг. Биз қараб турармидик. Мана мен, тамомий ширavor, ҳолва, новвот, қанд-қурсларни ўз ёнимдан етказиб бераман. Парво қилма. Булар ҳам ҳимматга яраша...

Хуллас, бири — гўшт, бири — ун, бири — ёғ, яна бирови базм ташвишини ўз гарданига олган.

Шунда дадам ўйлаб қолган: «Хўш, НКВД нима деркин? Одамлар сал нарсага «халқ душмани» бўлиб турган бадбахт замон бўлса. Мен бу ерда карнай-сурнай чалиб, тўй қилиб ётсам...»

— Мана бу муаммонни ўзинг ҳал қиласан,— дейишган аҳли улфат. Бу ёғига бир нарса деёлмаймиз.

Ўша кезлари ҳовлимизда Убайдуллин деган НКВД-

нинг каттакони турар экан. Дадам у кишига маслаҳат солган.

— Шулай... «Қўлни ҳалалаш» нарсалигини инде тушундим,— деган у.— Туй ясарга тигеш, де? Аҳа, «туй» узе нарса ул?

— Тўйми? Нима десам экан... Тўйга одамлар келади,— деб тушунтира бошлаган дадамиз.— Ош тортамиз, карнай-сурнай, дегандай.

— Айёе, обзый. Билам-билам. Синенг туйда пролетариат-да буларми ний?

— Про... Про... Бу нима, ака?

— Ну, рабочийлар диймен.

— Ҳа-а, турган-битгани «рабочий»-да!

— Сыйнфый душманнар булмий, шушылай?

— Нима у — «синфий душман»?

— Валлахий! Нарса дийм икан... Ну, эксплуататорларни суйлийми.

— Экс... Эксп... Экспл?...

— Кешелар, которые изалар, зулем италар рабочийларга?

— Йўғ-ей, Худо сақласин. Ҳаммаси бообрў одамлар. Дарвоқе, тўғриси, мулла, эшон, бой-бадавлат одамлар ҳам келади. Чоракор, элликбоши, батрак, қоровул... ҳаммаси саф тортиб келаверади. «Сен тўйга кел, сен — келма» деб бўлмайди бизда. Хафа бўлади, ака.

— Ничек?! Ерабий. Дурьс булмаган элементларни киритарга тигеш тугел. Смотри.

— Йўғ-ей, қандай қилиб? Бизнинг таомилда ундай эмас. Бой ҳам, қашшоқ ҳам, рансу чоракор ёки аравакаш ҳам Худонинг бандаси-да, биродар. Камбағални ҳам яратган Парвардигорнинг ўзи камбағал қилган-да. Ўзига қолса камбағал бўлармиди? Тақдирдан кўрсини? Беш панжа баробар эмас. Мана қаранг. Балким Худога ҳамма баравар эмасдир. Биров ундай, биров бундай, Лекин ҳаммага Худо баравар. «Қочган ҳам Худо дейди, қувган ҳам»... Шундай. начайлик.

— Аййи, обзый. Ни дисанг-да, шулай чыга инде. Син бик матур кеше. Синенг туй-да, вообщем-то, демократичное мероприятие. Давай, башла қул халалларга. Кирак. Батрак, дихқаннар-да аш ашасын. А-то ач қала халық. Қурсақлари пустой. Мин руқсат итам. Уземда килам. Даже аш ашыйм. Бик хайерли туй була, Худай қуша.

— Э раҳмат, хўжайин. Қўзингизга суртган биттагина ўғлингиз бор Сиз ҳам, тўйини кўринг.

— Эх, уземненг-да башда шушылый проблема бар, қадерле Тажий ака. Малайым Талыпни хатна итарга тигеш иде. Давно пора. Билсинг, мин-да, алхамдулиллах, муслем бер кеше, ақсақал. Вот только аялым руқсат итмий инде. Нишларға былмейм.

— Хафа бўлманг, начайлик. Хотинингиз Лена бонуга ҳам Худо инсоф бериб қолар. Вақти келади, ўзим бош бўлиб қўлини ҳалоллайман.

Шу орада уй бекаси: «Ўзи нима гап?»— деб суҳбатга аралашиб қолади. Убайдуллин оға хотинига ишора қилиб, чап қўлининг устига ўнг қўлини қўйиб, «арра» қилади. Кесиш маъносини ифодалаб. Лена опа бирдан ўт олиб кетади. Тўполон қилиб, уйни бошига кўтаради. Буни «ваҳшийлик», «нодонлик», бориб турган «беъманилик» деб айтади... НКВД бошлиғи дадамга рухсат бериб, «туйини башла, ақсақал, хайерли булсын!», дейди.

ОРИЯТ

Убайдуллин татар киши бўлган. Доюрак, инсофдиёнатли бир инсон. Хотини Лена опа поляк миллатидан эди. Ўғли Володяни хатна қилдиришга тиш-тирноғи билан қаршилиқ қилаверган. Бу орада НКВД бошлиғи вафот этади. Унинг рафиқаси бутун умр бўйи ўзбеклар орасида яшайди. Қасби тиббий ҳамшира эди. Ўзбек тилида тузуккина гапирарди. У ҳамма учун ҳаммабоп дўхтир эди. Ҳеч кимдан хизматини аямасди. Бора-бора шундай бўлиб кетдики, Лена Убайдуллина ўзбекларнинг ўз одами, ўзбеклар эса Лена опанинг ўзиники бўлиб қолди...

Орадан ўн йилдан зиёд вақт ўтди. Уруш тугади. Толиб (Володяни ҳамма шундай деб чақирарди) 16—17 ёшларга тўлади. У ҳаммага «Мен ҳам мусулмонман» деб ғурурланарди. Бир кун гузар болалари билан Оқ дарёга чўмилишга борганда, тенг-тўш жўралари унга қараб: «Сен мусулмон эмас экансан», деб таъна қилишган. Толибга бу қаттиқ алам қилади ва дадамга зорланади. У ўзини хатна қилдиришга рози эди. Дадамиз бўлса ўзининг бу хизматга тайёр эканини айтиб,

онанг Ленадан қўрқаман, тагин тўполон қилиб қолса, мени маломатга қўяди, деган мазмунда гапиради. Чиндан ҳам, савоб оламан деб катта галва устидан чиқиб қолиш ҳеч гап эмасди. Бироқ опадан бу хусусда сўрашганида, рози эканини билдириб, шундай деган:

— Ёшлик пайтида боланинг инон-ихтиёри, она сифатида менда эди. Қим билсин, отасининг раъйини қайтариб тўғри иш қилмаган кўринаман. Қилмишимдан пушаймонман. Ҳозир ўғлим улғайган. Суннатни ихтиёр этган экан, мен қарши эмасман.

Шундай қилиб, падари бузургимиз ўзлари бош-қош бўлиб, барча расм-русумлари, тўй-томошаси билан Толиб аканинг қўлини ҳалоллашди. Ҳозирги вақтда у уйланиб, бола-чақали бўлиб кетган. Унинг тақдири ва оиласида турли-туман миллатлар қони бор. Отаси татар, онаси поляк, хотини олмон. Фарзандлари ва набираларининг паспортига нима деб ёзилганини билмайман. Сўраш ноқулай. Бунинг қизиғи ҳам йўқ.

Менинг учун мароқли гап буёқда. Ҳозир Толиб ака 69 ёшда. Сув дарвоза гузариди биз, тўрт-беш оила кишилари, катта бир хонадон бўлиб яшаганмиз. Бу хонадон аъзолари ҳеч қачон, шундай оғир уруш йилларида ҳам айирмачилик, бир-бирини турткилаш нималигини билишмаган. Лена опа ҳаммамизнинг ўз шахсий дўхтиримиздай бўлиб қолганди. Бу мушфиқ аёл тиним билмас, ҳамманинг оғирини енгил қиларди. Атрофдагилар ҳам уни беҳад ҳурмат қилар, ҳар ким ҳар хил: биров ўз опасидай ёки синглисидай, бошқаси қизидай ёхуд онасидай кўрарди бу аёлни. У ҳаммани бирдай севар, ардоқларди. Гапи-сўзи, муомаласи, чеҳрасидан унинг ўз ҳаётидан мамнун экани биллиниб турарди. Бирон киши опани хафа қилгани ёки ранжитганини сира эслай олмайман.

Толиб ака ўзи туғилиб-ўсган эски хонадонга, ўз ёшлигини қўмсаб келиб-кетиб туради. Қизиқ: бозор-ўчарда, кўча-кўйда, ишда, жамоат орасида бирон кишининг у билан ўрисча гаплашиб турганини кўрмаганман. Онаси гарчи поляк аёли бўлса-да, ўзбек тили унинг учун она тили бўлиб қолган. Мабодо Толиб Убайдуллинни яқиндан билмаган бирон киши туйқусдан ўрисча гап қотса, шу заҳоти тилни тишлаб қоларди: ўзбек тилининг ширин Хатирчи шевасида текис жавоб қайтарарди. У билан гаплашиб тўймайсиз. Гап тилда эмасдир бал-

ким, ўзи яхши инсон. Қалбан, фикран ва зикран асл жайдарин ўзбек.

ВАТАН БУ, ВАТАН

...Орадан уч кам эллик йил ўтди. Бир кунни Хатирчидан қариндошларни кўриб, Тошкентга қайтар эканман, иттифоқо автобусда Толиб оғани учратиб қолдим. Кўришмаганимизга кўп йиллар бўлган. У билан дийдор кўришиб, қучоқлашиб, оғиз-бурун ўпишиб кетдик. Худди ёшлигимга қайтгандай ҳис қилдим ўзимни Хурсанд бўлганимиздан икковимизнинг ҳам кўзимизга ёш келди. Зеро, орадан кечган йилларда қанчадан-қанча дарахтлар кесилиб кетди, йўқотишлар бўлди, биз билмаган, кўрмаган, танимаган янги насллар ўсиб етилди. Автобусда ёнма-ён ўтириб, ака-укалар кела-келгунча қуюқ суҳбатлашиб келдик. Иккаламиз ҳам узоқ йўлда ўтказилган беш соат вақт ичида беғубор ёшлик днёрига, асл ҳолатимизга қайтгандай бўлдик. Одамлар фақат тушда, хотирада, яқин дўст-қариндошлар учрашиб қолган онлардагина «қайта тирилгандай», ортга, ёшлик, навқиронлик чоғларига қайтиб яшагандай бир ҳолатга тушадилар. У билан чақчақлашиб ўтириб, суҳбатдошимнинг тилида шунақа ноёб, антиқа, ҳайратангиз сўз ва ибораларни эшитиб қолардимки, мен бу «айрилиқ» йилларида «маданийлашиб», «шаҳарлашиб» кетганим боис, нутқда ва баъзан фикрлаш тарзида ҳам жуда кўп нарсалардан маҳрум бўлганимни шундоқ англаб турардим. Уша туришимизда мендан кўра у кўпроқ Хатирчи фуқароси эди. Ажаб...

Гап орасида, қисиниб-қимтиниб, ундан бир нарсани сўрашга журъат этдим. Кейинги вақтларда бошқа миллат кишилари орасида ўз ота-боболари юртига, тарихий ватанига қайтишга интилиш кучайиб бормоқда. Бу қандайдир фавқулодда ҳодиса эмас. Мутлақо табиий бир ҳол. Олайлик, тақдир тақозоси билан хорижга кетиб қолган ўзбекларнинг ҳам бу ёққа, Ўзбекистонга қайтишга майл билдираётганига ўхшаш бир гап. Нима бўлгандаям Ватан — бу Ватан экан-да! Лекин бир кун туз ичган жойга қирқ кун салом, деган гап бор. Ҳолбуки, келаётганлар ҳам, кетаётганлар ҳам бир кун эмас, узоқ йиллар яшаганлар. Ҳатто ўзларининг «иккинчи Ватанида» туғилиб ўсганлар. Шундай бўлгач, бошқа бир

юрт одамларини бадном қилиб кетишни мен ўта беандишалик, ҳатто кўрнамаклик деб биламан. Айтайлик, Амриқо, Олмония, Туркияда яшаб, у ёқларда бошпана топиб, обрў-эътибор қозониб, бола-чақали бўлиб Ватанига қайтган бирон ўзбек. ўша мамлакатларни, уларнинг одамларини бадном қила бошласа, мен ўша ўзбекни ҳурмат қилмайман. Уни ифвогар, фосиқ шахс деб биламан. Ўз Ватанини бир қарра ташлаб кетган шахс бошқа ватанга ҳам сиғмабдими, у ўзи яхши инсон эмас. Бундайлардан йироқ юриш керак.

Айни вақтда Ўзбекистонда туғилиб, уйланиб, бола-чақали, ували-жували бўлиб, катта обрў-эътибор топиб, дунёга танилиб, сўнгра Амриқо, Русия, Исроил, Австрия-ёки бошқа юртларга бориб қолгач, бу ёқнинг одамларини ёмон отлиқ қилиб юрганларни эшитганимда хафа бўлиб кетаман. Эсенз. Иккиюзламачилик, мунофиқлик, нопоклик деб биламан буни. Бундай одамлар орасида кечагина елкама-елка ишлашиб келган ватандош олимлар, адиблар, артистларнинг номларини эшитиб тонг қоламан. «Ҳайф одамгарчилик!»— деб юборгим келади. Ҳаёт янгидан қурилаётган вақтда ҳеч кимга, тубжой аҳолига ҳам, «русийзабон» ёхуд «яхудийзабон» бошқа миллат фуқароларига ҳам осон тутиб бўлмайди. Лекин бир нарса алам қилади кишига.. Бир киши, тақдир тақозоси билан, ўз уй-жойини ташлаб, сенинг хонадонингда йиллар давомида меҳмон бўлиб яшаса, у билан бир майизни қирқ бўлишиб есанг-да, вақти етиб, ўз уйига кетаётганида сенга маломат тошларини отиб кетса!..

Бу масалада суҳбатдошим билан тўла ҳамфикр эдик. Мен «бошқа миллат» кишисига эмас, ўз ҳамшаҳар миллатдошим, қон-қариндош янглиғ ўз оғам билан ҳасратлашаётгандай эркин эдим. «Ие, буёғи қандай бўлди, нафсиламрини айтганда, Толиб ака бошқа миллат намояндаси-ку?»— деган ўй хаёлимга келмасди. Баъзан у мenden ҳам ошириб юборар, зеро, бунга унинг тўла маънавий ҳақи бор эди.

Алқисса, мени бир нарса қизиқтирарди.

— Толиб ака,— дедим унга.— Мени авф этинг-у, бир гапни Сиздан сўрамоқчийдим. Мана янгамиз олмон миллатига мансуб, а? Олмонияда ҳаёт кечириш даражаси жуда юқори. Бу ҳеч кимга сир эмас. Янгамизнинг у ёқларда қариндош-уруғлари йўқми? Олмонияга кетамиз, деган гап қилмайдими мабодо? Ёки Та-

таристонда Сизнинг ота тарафдан қариндош, хеш-ақраболарингиз йўқми? Кўнглингиз чопмайдими? Ёки улар келинлар, деб қисташмайдими?

— Э, оғайни,— деди у.— Қўпол бўлса ҳам айтай: у ёқларда менинг итим ҳам адашган эмас. Эшак мия ебманми. Ҳар ким ўз кунига омон бўлсин. Инсон фақат қорни билан яшамайди-да. Олмонияда турмуш даражаси баланд бўлса ўзига. Менинг ҳам хонадонимда турмуш даражаси немисникидан қолишмайди,— ҳазиллашди Толиб ака.— Мен бу ерда ўз уйимданман. Ҳовли-ҳарамим бор. Хомтама бўлиб кўчиб кетганларни ҳам кўряпман. Ҳой афандилар, кетмаларинг, Ўзбекистонни, ўзбекдай бағри очиқ халқни ҳеч қаердан тополмайсан, бари бир, десам қулоқ солишмади. Ҳамма билади: Хатирчининг, манови дарёнинг лойқа сувини ичган одам Маккадан маъраб келади!.. Қаёқда! Кетиб қолишди. Бирови Канадага ёки Қримга, бири — Исроилга, яна бирови — аллақайси юртга... Хўш? Эшитиб турибмиз: биронтаси хурсанд эмас. Улганининг кунидан, орият учун, бетини шапатилаб қизартириб юрган бўлса-да, аҳволини ўзи билади, ичи билади, иштони билади. Мен ўз оромимда, Худога шукур, тинчгина ўтирибман. Еганим олдимда, емаганим кетимда.

Шахсан мен учун на дин, на мазҳаб, ё бўлмаса тил, дил, бозор, мозор муаммоси йўқ. Отамнинг қабри шу ерда. Қозон шаҳрига обориб кўчиб келмаганмиз уни, миллати татар эди деб. Онаминг ўлигини Варшавага кўтариб бормаганмиз. Бошпуртига поляк ёзилган эди деб. У ҳам шу гупроқда дафн этилган. Бари ўзига. Менга Ватан — Хатирчи, оғайни. Бу ерда менга биронта бегона одам йўқ. Бари ўзимники. Ўзим ҳам бирон кишига бегона эмасман. Сен Бонн, Варшава, Қозон, Масковлардан гапирасан. Бе! Бирон жин чалиб, у ёқларга кетиб қолсам, нима деган одам бўламан? Эридан айрилган бир йил йиғлайди. Ватанидан айрилган — умр бўйи йиғлайди. Хабаринг бор, Тошкентнинг қоқ марказида дадамнинг қариндошлари яшайди. Бир марта, болаликда сен билан уларникида бўлувдик ҳам, шекилли... Улар мени у ерга, марказга келишимни кўп марталаб маслаҳат беришган... Уй-жой масаласида ёрдам бермоқчи ҳам бўлишувди. Кўнмадим. Нима қиламан у ерда! Ўз уйим — ўлан тўшагим. Нима, уйимдан илон чиқибдими... Тирингим ҳам, ўлигим ҳам Хатирчида қолади: менинг. «Эх, доревенщина!», «қишло-

қисан» дейишади. Ўзингдан қолар гап йўқ. Сенинг отанг менинг қўлимни ҳалоллади, раҳматли. Мен шунга қарор қилган эканман, фақат ўзбек жўраларимнинг «дашноидан» эмас. Отам, гўрига нур ёғилсин, мусулмон бўлган. Унинг хотирасига, арвоҳига, ўз вақтида амалга ошмай қолган хоҳиш-истагига ҳурматим юзасидан шундай қилганман. Э, нимасини айтасан, биродар! Яшаш бу Оқдарёга бориб чўмилиб қайтиш, балиқ овлаш, ширин таомлар ейишгина эмас. Мени бир нарса қийнайди. Дадам НКВД бошлиғи бўлган районда. Бу қанақа даҳшатли ташкилот бўлганига, у орқали қандай қонли, машъум ишлар амалга оширилганига шоҳид бўлди халқимиз. Лекин, Аллоҳга минг марта шукр, ҳозирга қадар бирон бир кимса менга домангир бўлиб: «Ҳой жипириқ, сенинг атийинг менинг отамни ёки тоғамни хонасалот қилган, отган ёки Ватанидан қувган!..»— деган эмас. Аксинча, уни таниган-билганларнинг ҳаммаси яхши инсон эди, деб миннатдор бўлиб гапирарди. Бутун Хатирчи халқи олдида юзим ёруғ. Менинг отам, а, сенинг отангни қулоқ қилмаган. Агар шундай бўлганида... олайлик, Сизларнинг ўша ҳовли-ҳарам мусодара қилиниб, у ерда ҳозир... мен яшаб турганимда нима бўларди? Бундай ҳодисалар жуда кўп бўлган. Ҳатто ҳозир ҳам бор! Йўқ, биродар. Агар шундай бўлганида, мен бугун сенинг юзингга қандай қараган бўлардим? Ана шунинг учун ҳам ўзбекни ўзбегим деб биламан. Умуман, ўзбеклар бошқа ҳеч бир миллатнинг арпасини хом ўрган эмас. Хоҳ яқиндан бўлсин, хоҳ йироқдан бўлсин, ўзбекка отиладиган тошни менга ҳам отилган тош деб биламан. Чунки менинг ўзбекка бўлган ҳурматим — дастлаб ўзимга бўлган ҳурматим эмасми... Қолаверса, отамнинг арвоҳи ҳам шунини талаб қилади мендан.

ТИЛИМ — ҚУЛФИ ДИЛИМ

Бошқа миллат кишисининг ўзбекни бу қадар нозик тушуниши жуда қийин. Гоҳи бу ўзимиз, ҳатто зиёлилар ҳам ўз халқимизга нисбатан баайни «бошқа миллат кишиси» бўлиб қолганмиз. Унинг бутун нурли қиёфасини бор йўқ бўйи билан кўролмаймиз. Тафаккур йўриғи.

руҳияти, эътиқоди, барча хатти-ҳаракатларини дуруст тушуна олмаймиз.

Мен Толиб акадан унинг давлат тилига, яъни ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганига муносабатини сўрайман.

— Тил муаммоси фақат ўрислар, яҳудийлар, татарлар, барча русийзабонларнинггина эмас, ўзбекнинг ўзини ҳам қийнайди. Узоқ давом этган турғунлик даврининг бузуқ, қинғир сиёсати ҳаммани издан чиқазди, йўлдан урди. Одамлар ўз она тилини қўйиб, бошқа, бегона тилда сўзлашга мажбур бўлди. Мана ҳатто шу кунларда ҳам кишилар орасида қизиқ ҳодисаларга дуч келасан. Менга... ўрисча мурожаат қилади баъзилар. Мен унга ўзбекча жавоб қайтарсам, ҳайрон бўлиб қолади. Албатта, кўпчилик хурсанд бўлиб, баҳри дили очилиб кетади. Лекин айрим бир хил ёшлар ҳайратдан дудуқланиб қолади. Ўз тилини билмайди-да. Секин жуфтакни ростлашга шошади. Ҳа, дейман, нчимда, нодон, аввал ўз тилингни бил, кейин бошқа тилда чуғурлашасан. Қизиқ, баъзи бир тонфа одамлар учрайдики, манқурт дейдими уларни? Мен ўзбекча гапирсам, қандайдир ғаши келгандай, лабини буради: «Сендан буни кутмагандим» дегандай. Ўз миллати, ўз одамларидан уялади, гўё ор қилади улар. Ҳаддан зиёд «културний» бўлиб кетган-да.

Мен инсонда миллатни эмас, миллатда инсонни ҳурмат қиламан, дейди у. Биласанми, бошқа миллатнинг қулфи дилини очиш, қалбига киришнинг калити унинг тилини билиш. Албатта, ўзга одамнинг қалбига фақат унинг тили билан эмас, балки ёруғ дилингни билан киришинг керак. Ана ундан кейин у билан бемалол отамлашаверасан.

Давлат тили дейсан. Тўғри-да. Бизнинг биргина Хатирчида неча ўнлаб миллат кишилари яшайди. Отасига раҳмат ўша ўзбек тилини давлат тили қилганингни. Агар ҳар бир миллат боласига биттадан «давлат тили» қуриб бериш лозим бўлса (нотавон кўнгилга қўтир жомашўв дегандай), биласанми, биргина менингни оиламга... бешта давлат тили керак: ўзбек, татар, олмон, поляк. Ўрис... Ўзбек сенга фуқаролик ҳуқуқи, ўз еридан беминнат Ватан, нон-туз, ер, сув, ҳаво; боғ-роғлар; мактаб бериб қўйибди. Аммо шу пайтгача ўзбек тилини ўрганишга мажбурсан деб айтгани йўқ. Ҳали ҳозир ҳам тилимни ўрганишга мажбурсан, деб бирон эшакнинг

қулоғини кесиб олган эмас. Бир маконда жамоа бўлиб яшайсан, бир қозонда қайнайсан, бир гузарда турасан, тўй-маъракаларда, яхши ёмон кунларда бирга бўласан, ҳа энди тил билиш керак-да. Ҳозиргача у сенинг тилинг-да гаплашибди, ке, оғайни, энди сен унинг тилини ҳам ўргана кол, дейман. Отдан тушиб, эшакка миниб қолмайсан. Урган, ўрганавер, марҳамат. Уша Исроил ёки Русияга борганингда ҳам асқотади сенга. Бозорда, кўча-кўйда, ишда, чойхонада, тўйда, мана ҳамсоянг билан, дейлик, ўзбекча гаплаш, азизим. Марҳамат. Атрофингни хитой девори билан ўраб ўтирма, одамларга бор. Одам билан бундай одамдай гаплаш. Губоринг кўтарилади. Ҳамма йўллар очик. Кечирасану, энди ўзинг нокас, букир бўлсанг, буни бошқалардан кўрма. Менинг ўзимга келсак, ўзбек тилини расман давлат тили деб шоён қилинишидан неча-неча йиллар илгари ҳам у менга Давлат Тили эди! Қандай ўйлайсан, дейман баъзиларга, ўзбеклар она юртида, ўз Ватанида ҳам хорижий фуқаролар сингари ўз тилини қўйиб, сенинг тилингда муомала қилди.. Узи ҳам «сен» бўлиб қолаэзди... Оҳ, сиёсат, сиёсат! Тўғри, ҳозиргача шундай бўлиб келди. Энди у сен билган толлар кесилиб кетган, биродар. Ўзбекда гап бор: ўғри бўл, ғар бўл, инсоф билан бўл.

Е ҒАВСУЛ АЪЗАМ

Мен ўттиз иккинчи йилда, Наврўзи олам байрамига уч кун қолганда туғилган бўлсам, шунгача қиблагоҳ билан волидамни, ёш келин-куёвларни анча-мунча изтироб чекишга мажбур қилган кўринаман. Уйланишиганидан сўнг дарҳол, тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз дақиқада ёруғ дунёга келишнинг қизиғи йўқ, деб ўйлаган бўлсам керак-да, ҳадеганда, икки-уч йилгача туғилмавермаганман. Ҳар қалай, аввал бошданоқ инжиқ ва ўсал одам бўлишим ўзимга аён бўлган чоғи.

Бизнинг ўзбекчиликда фарзанд, айниқса ўғил кўриши интиҳойи катта бахт. Мол-давлатинг, амалинг, мансабинг бўлмаса бўлмасин, майли, камбағал бўл, фақат фарзандинг бўлсин. Худо қўчқордай ўғил берсин, сенга. Фарзанд кўрмаган киши сиқилиб яшайди. Худди айбдор одамдай бўлиб қолади. Иккита бегона ўзбек учрашиб

қолса, уларнинг айнан ўзбек эканлигини шундан биласанки, бир-биридан дабдуруст: «Болалардан нечта?»— деб сўрайди. Болалар сони ошиб боргани сайин одамлар ўртасида кишининг обрў-эътибори ҳам барабар ортиб бораверади. «Болакайлардан нечта?»— деганда, йўқ десангиз, ҳалиги сўраган одам сизни хижолат қилгани учун тилини тишлаб қолади. Битта десангиз, «яхши-яхши» дейди хурсанд бўлиб. Ун иккита десангиз-чи, сизни таҳсину мақтовларга кўмиб ташлайди. Унинг наздида, бир зумда «замонамиз қаҳрамонига» айланасиз! Сизни тавоф қилади. Чунки бу бахтнинг энг чўққиси ҳисобланади бизда. Уша ўн иккита фарзанд ичида бир-иккитасигина унча-бунча одамий бўлиб, қолганлари ота-онанинг шўри бўлсаям, уёғи билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Борми — бор! Вассалом. Онадан туғилибманки, ҳали бирон одам иккинчисидан «қанча пулингиз бор?», «қўй-сигирингиз неча бош?», «ҳунарингиз нима?» деб сўрамайди.

Хуллас, ҳали туғилмай туриб, бир неча йил мобайнида, сурункасига ота-онамнинг роса таъзирини берганман. Шунда дадамга яхши жўраларидан бири маслаҳат қилган:

— Сен ҳазрати Фавсул Аъзамга қўл бер, Мулла Тожи. Мурид бўл. Ҳар ойнинг ўн бирида ёздаҳум («ўн бирлик») ташкил қиласан. Хатми Қуръон ўтказасан, улуғ пирнинг хотираларига. Муддао шулки, Фавсул Аъзам Аллоҳнинг ҳабиби. Энг яқин, севимли бандаси. Ул зот Худованди каримдан ниманики сўрабдилар, ижобат бўлган. Сўзлари ҳеч қачон ерда қолмаган. Давлатсизга — давлат, касалмандга — соғлиқ, омадсизга — омад, бефарзандга — фарзанд, қарздорга — нажот ато этадилар. Фақат бир марта «мустасно» рўй берган экан.

...Кунларнинг бирида муштипар бир кампир ҳазрати Фавсул Аъзамнинг ҳузурларига нажот истаб келибди. Айтишларича, Азроил келиб, унинг ёлғиз фарзанди, жавонмард ўғлоннинг жонини олмоқчи эканлар. Онайизор эмасми, йиғлаб ёпишибди. «Андак сабр қилинг, Азроилжон, мен Фавсул Аъзамга илтижо қиламан. Ул зот Худовандга айтиб, ўғлимнинг қазосини ортга сурадилар»,— дея кўчага отилган. Фавсул Аъзам — бу Фавсул Аъзам-да. Аллоҳнинг ҳабиби. Ул зот Парвардигорга йиғлаб илтижо қиладилар. Аммо, ҳеч бир кутилмаганда... рад жавоби келади «у ёқдан». «Ё Фавсул Аъзам, менинг якка-ёлғиз ҳабибим. Мен Сизнинг гапингизни ҳеч қачон иккита қилмаганман. Бироқ бу гал илож

йўқ. Сиз Худонинг ишига аралашманг»,— дейди Раҳмонир Раҳийм. «Ё Оллоҳ!— ранжиган бўладилар ҳазрат.— Сен худо бўлсанг. Якка-ягона бўлсанг. Жамки борлиқнинг Эгаси бўлсанг. Мен сенинг ҳабибинг бўлсам. Ҳабиби Аллоҳ-а! «Иложим йўқ» деганинг галат. Нечук бундай раъй? Кампирнинг биттагина кўзига суртган фарзанди-я. Даргоҳинг чексиз сенинг. Ке, бандаларингга раҳминг келсин!» Аллоҳдан яна нидо келибди: «Ё ҳабибим. Худонинг ишига аралашманг, деяпман. У йигитнинг ҳозир паймонаси тўлган. Тақдири азалда ёзганим шу».

Ҳазрат кўзларини очиб, кампирга бўлган гапни айтибдилар. «Эй она, кўп бағрингни қон қилаверма. Аллоҳнинг иродаси шу экан. Тақдирга битилган муддат тугаган. Ўзгартириб бўлмайди». Она она-да. Надирки буни тушунса. Зор-зор қақшаб, чиқиб кетади. Ғавсул Аъзам хомуш тортадилар.

...Орадан ўн йил ўтади. Бир кун қарасалар, кўчадан ҳалиги кампир ўша ўғли билан ўтиб бораётибди. Епирай! Бу ўшамми? Ташқарига чиқиб, яна тикиладилар. Ҳа, ўша кампир! Саодатманд ва хушнуд, жавонмард ўғлон билан кетяпти. Ҳазрат яна Аллоҳга мурожаат қилиб, ўз кўзлари билан кўрганларини баён этадилар: «Бу қанақаси бўлди, Аллоҳим, сен ҳам ёлғон гапирар экансан-да!» Худо дейдики: «Йўқ, ҳаммаси тўғри. Бояги қазо кунни тўлган бандам энг сўнгги дамда эшигига тиланчилик қилиб келган бир нечор гадога ёнидаги сўнгги дирҳамини садақа қилган. Бу хабар менинг даргоҳимга ўша заҳоти келиб етди ва мен унинг умрини узайтирдим».

Бола эканман, дадам сўзлаб берган бу воқеа хотирамда нақшланиб қолганди. Ушанда бир киши дадамдан сўраган: бундан чиқди, садақа, хайр-эҳсон билан ҳатто тақдир азални, яъни Парвардигорнинг иродасини ҳам ўзгартирса бўларкан-да?! Бу жуда қийин ва зиддиятли савол эди. Ёдимда, қиблагоҳ нозик саволга мантиқан асосли, нозик жавоб қилган эдилар: ҳа, садақа дини Исломда ниҳоятда муҳим омил. Бу — ҳукм эмас, САБАБ ҳисобланади. Садақа балони қайтаради, тавба — гуноҳни, деб бежиз айтилмайди. Албатта, юқоридаги нақлда, биринчи жавобда йигитнинг ажалини кечиктириш Худонинг «иложсизлигидан» эмас. Аллоҳнинг «қўлидан келмайдиган» иш йўқ. Бас, садақа туфайлигина йигитнинг қазоси кечиктирилмаган (гарчи

хайр-эҳсон бениҳоя катта савоб!), балки бунинг ўзи ҳам ўша банданинг тақдирига битилган. Инчунин: Азроил унинг жонини олишга келади. Шу орада, «танаффус» пайтида, у гадога охирги дирҳамини садақа қилади ва ўлимдан қутулиб қолади. Азроил, она, Ғавсул Аъзам, ҳазратнинг Худога ноласи, гадо, хайр-садақа... булар барчаси тақдири азалий. Бари-бари тақдири азалда «назарда тutilган», деб тушунмоқ керак.

Алқисса, дадамиз ҳазрати Ғавсул Аъзамга мурид бўлганларидан бир йил ўтар-ўтмас Парвардигорнинг марҳамати билан мен таваллуд топганман.

Узоқ йиллар давомида, то ҳозирга қадар, ўла-ўлгунимча Ғавсул Аъзам пиримизни дилимда сақлайман. Ул зоти шарифни кўп сўраб-суриштирдим. Дурустроқ бир маълумот топа олмадим. Яқинда яхши шогирдим Султонмурод Олим муҳтарам Икромиддин Остонақул ўғли номларидан, Худо таоло ва таборак уларнинг умрларини зиёда айласин, мавлоно Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Ғавсул Аъзам» деган бағоят мароқли рисолаларини менга тақдим этди. Китобнинг тўлиқ номи шундай: «Ҳазрати Ғавсул Аъзам Муҳйиддин Саййид Абдулқодир Гилоний (авлиёлар султони)». (Тошкент, Нур, 1992). Унда «Рисолаи Қодирия» асарининг учинчи фаслидан шундай ажойиб бир воқеа келтирилган:

«Эй волидаи меҳрибон, мени Худо таолонинг бандачилигига қўйғил ва ижозат бергилки, Бағдодга бориб илмга машғул бўлгумдир ва солиҳларни зиёрат қилгумдир», деб эрдилар, волидаи шарифалари бу ишнинг боисини сўрдилар. Волидаси гирён бўлуб, қўпуб саксон динор чиқардиларки, оталаридан мерос қолиб эрди. Мундоқ қирқ динорни биродарлари учун қўйиб, қолгон қирқ динорни либосларининг бағалига тикиб қўйиб, сафарга ижозат бердилар. Ва аҳди паймон бердиларки, жамиъи аҳволда ростлиқ пеша қилғайсиз, деб.

Ул ҳазрат биладан видоъ қилмоқ учун чиқтилар ва айттиларки, «Эй фарзанди аржуманд, боргилки, бир йўли сендин узулдум ва сени Худога топширдум, то қиёматгача сенинг дийдорингни кўра олмасман».

Ул ҳазрат волидаларидан руҳсат олиб андак карвон биладан Бағдод тарафига равона бўлдилар. Йўлда қароқчилардан олтмиш отлиқ киши пайдо бўлиб, карвонни торож қилди. Ҳеч киши ул кишига дастидарозлик қилмади. Соатедин сўнгра қароқчилардин бири ул Ҳазрат тарафларига келиб сўрадиларки:

— Эй фарзанд, сенинг била нима бор?

Айдилар:

— Қирқ динорим бор.

Қароқчи деди:

— Ул қирқ динор қайда?

Жавоб бердилар:

— Менинг бағалимға тикикликдур.

Ул кимарса гумон қилдики, мени тамасхур (масхара) қиладур бўлғай, деб ўтиб кетти. Яна бири ҳазрат қошларига келиб сўрди. Илгариги жавобни англаб, ул ҳам ёниб кетти. Бу икки кимарса ўз сардори қошига бориб, ул ҳазратдин эшиткан сўзларни баён этибдур. Ул қароқчилар сардори айтибдурки, ул кишини менинг олдимға келтиринглар.

Ул ҳазратни сардорнинг олдиға олиб бордилар. Бир талл (тепалик, қумтепа) узра ўлтурғуздилар. Ва қофиланинг амволини у талл уза қисмат қилибдурлар.

Ул ҳазратдин сардор сўрадики:

— Сенинг била нима бор?

Дедилар:

— Қирқ динорим бор.

Сардор сўради:

— На ерда?

Жавоб бердилар:

— Бағалимға (қўлтиқ ости) тикикликдур.

Сардор буюрдики, либосни сўкуб боқинглар, деб эди, анинг либосидин ул ҳазрат деган динорни топдилар. Бас, сардор дедикки:

— Ўзунгда бор динорга нима боис бўлдики, сен иккор қилдинг?

Ул ҳазрат дедиларки:

— Менинг валидам ҳамма ҳолда ростлиқ пеша қилмоқлиқға аҳд бермишдур ва мен ул аҳдга хиёнат қилмағайман.

Вактеки, қароқчиларнинг сардори ул ҳазратнинг бу каломи фархундан фармонларини эшитгач, гиряғоз қилиб (йиғлаб) айтти: «Чандон йиллардурки, мен ўз Парвардигоримнинг аҳдиға хиёнат қилмишман ва онинг фармонидан юз ўгуриб ношоиста феълларға қадам қўймишман, вой менинг ҳоли табоҳимға!»— деб зор-зор йиғлаб, ул ҳазратнинг ҳузурларида тавба ва ишобат давлатиға мушарраф бўлди. Бу ҳолатда ҳамма ҳозир қуттои тариқлар мутаассир бўлиб дедиларки: «Эй сардор ва эй бахти давлати мадакдор, ўғирлуқ ва қароқчи-

ликда сен бизнинг пешвойимиз эрдинг, ҳоло тавба қилмоқда ҳам бизларга сардор ва пешво бўлгайсен»,— деб боякбора ҳаммалари тавбага мушарраф бўлдилар. Ул амволарики, карвондин торож олиб эрдилар, ёндируб эгаларига бердилар. Ул ҳазратининг дасти муборақларида аввал тавба ва инobat давлатига мушарраф бўлгонлар ушбу жамoadурлар».

Ажаб. Мен ҳазрати Ғавсул Аъзам Муҳйиддин Саййид Абдулқодир Гилоний ҳаётларида воқеа бўлмиш юқоридаги ҳолот билан тасодифан танишар эканман, не улуг мамнуният ила ҳайрат ёқасини ушлайман. Пиримиз ўзлари ва одамлари учун ҳалокат ёқасида турган ашаддий танг аҳволда, ҳатто қароқчилардан ҳам сир тутмайдилар. Тўғрисўзликнинг энг юқори чўққиси эмасми бу?! Бизнинг сидирға, мунофиқлик била тўлиб-тошган ҳаётимиз, ишларимиз мантиқи юзасидан (агар буни бирон тарзда «мантиқ» деб бўлса...), бу мутлақо «беҳуда» мулоҳаза, қалтис хатти-ҳаракат саналиши ҳам мумкин. Ҳолбуки, Ғавсул Аъзам разийаллоҳу анҳу мафкураларининг гултожи, инсон ҳаётининг тамал тоши деб биламан мен буни: ҳар қандай вазиятда ҳам чин демак, рост сўзламак рағбатини. Мен бутун умрим давомида худди шу ўғитга ғойибона амал қилиб ва ўзгаларни ҳам шунга даъват этиб келганим муршиднинг — мурид кўнглига солган таъсири натижаси деб биламан. Менинг таъмойллим шундай: бирон мушкулотнинг ёлгон айтиб ҳал бўлганидан кўра рост айтиб ҳал бўлмагани аъло. Ёки: дуруғ сўзлаб яшагандан рост гапириб ўлган афзал. Ҳаётда неки яхши нарса ҳосил қилибман, шундай эътиқол туфайли, деб ишонаман.

Пирн комил ҳазрати Ғавсул Аъзам даҳоси қарши-сида яна бир карра таъзим қиламан ва ул зотнинг арвоқларидан мушкулнимизни осон қилишларида мадад сўрайман. Илоҳи омин.

ТУИЧИ ЎЗБЕГИМ

Калтакнинг икки учи бор. Қайси бирнга боссанг ҳам (хоҳ ўнг учига, хоҳ чап учига), ўзинг таёқ ейсан. Лангарнинг бир учидан ушлаб дорга чиққан дорбозни ким кўрибди? Йўқ, гавдани муаллақ, тик ҳолатда сақламоқ учун мувозанат ва меъёрни топмоқ даркор.

...Ҳамма ишни рисоладагидай, тўғри қиламан, деб, курашдим. Умр бўйи. Жуда қийналдим. Менинг олдимда раҳматли отамнинг ҳам, онамнинг ҳам ҳеч қандай қарзи йўқ. Бутун маънавий ҳаётимни тўкис қилиб кетишди. Ўзим-ку ўзим, ўғил-қизларимга, авлод-аждодаларимга етади уларнинг дуолари. Бу битмас-туганмас хазина. Аммо мен-чи? Ҳар уччала ўғил набирамнинг ҳам, Худога шукур, қўлини ҳалолладим. Уларни Расули Акрам Муҳаммад Мустафо саллаллоҳи алайҳи васалламнинг умматлари қаторига қўшдим. Уларни тўғрилиқ йўлига ҳидоят этдим. Армон-армонки, суннат тўйларини қилиб, эл-юрт олдида муносиб бир дастурхон ёзиб, катта тўй-томошалар қилолмадим. Алифдай тўғри бўлиб, тўғри яшаб, тўғри хизмат эвазига тўй қилиб бўлмайди, деб ишондим. Йўқ, жилла ундай эмас экан. Энди билсам, бу ҳам таёқнинг бир учи. Қиёмат қўпганда ҳам, эзгу ният, чўнг журъат, очиқ кўнгил билан ёзилган дастурхон ноз-неъматсиз қолмас. Ҳеч қачон зиқна бўлмаслик, кўнгилни кенг сақламоқ керак. Қўл саховати — дил саховатидан. Қаёққа қараманг, карнай-сурнай садолари. Хонадонларда, маҳаллаларда, шаҳар-қишлоқларда тўй... Дадам раҳматлик ҳар гал дуога қўл очганларида, ҳамма бир истакни албатта қистириб ўтардилар: топганинг тўйга буюрсин! Ўзим ҳам бугун бутун муштарак, мустақил Ўзбек диёри, Истиқлол ўлкаси катта тўйхонага айлансин, деб қўлимни дуога очиб тураман. Кўзда ёш билан. Армон билан. Кўз ўнгимда ота-онам, хеш-ақраболарим, аждодларим, Абдурайим афғон, Убайдуллин, Толиб ака, Ғулом Хўжа, Мамаражаб Сулаймонларнинг сиймолари бирма-бир ўта бошлайди... Ўзимнинг ҳам ҳар хил манзараларим, қиёфаларим, зиддиятли, бир-бирини инкор этувчи ва тўлдирувчи фикр-мулоҳазаларим саф тортиб келади... Овозимни баралла қўйиб, телбаларча муножот қилгим келади:

— Ялангтўш Тўйчи Ўзбегим! Илоё фарзандларинг бут бўлсин. Ўғлонларинг, Алпоминшларинг, Рустамларинг, Ҳабибларинг кўп бўлсин. Тўй устига тўй қилавер. Бошинг тўйдан чиқмасин. Тўй қилиб чарчама. Эй яхшилар! Сиз ҳам менинг ҳақимга қўл очиб дуо қилингиз: ё Ғавсул Аъзам! Мен ҳам шу ёруғ дунёда ниятимга етайин. Худо хоҳласа, ёлғиз ўғлим Ҳабибулложонимни топиб, бағримга босайин. Турли сабаблар остида, ўз вақтида ўтказолмаган тўйларимни Аллоҳ менга ҳам насиб этсин. Насиб этса, иншооллоҳ, ҳаммангизни тўйга

хабар қиламан, азиз муштарийлар! Махсус хабар кутиб ҳам ўтирмай, ҳиммат юзасидан келаверинг бизникига. Ғайбуллоҳ ас-Саломнинг манзилгоҳини ҳамма билади...

Шундай ўй-хаёлларга гарқ бўлиб, дилмга яхши ниятларни тугиб ўлтирар эканман, кимдир дарвозани қоқа бошлади: Юрагим «шув» этиб кетди. Ҳойнаҳой бироз ҳозир баланд овозда дейди:

— Ҳой қўшни, фалончиникига тўйга марҳамат!..

...Ёки бундан-да муборак, бундан-да тансиқ бирон яхши хабар бормикан, а?

ХОТИМА УРНИДА

(Қайдлар)

- * «Яхши инсон — ердаги фаришта» (*Ибн Сино*).
- * Инсон инсондай яшаши, инсондай қилиқ кўрсатиши учун унинг яшаётган муҳити инсоний бўлиши керак.
- * «Кўз-очиб юмгунча бу дунёда меҳмонсан» (*Ҳувайдо*).
- * — Дунёда ким кўп? Яхши одамларни ёки ёмонларни? — деб сўрайдилар мендан. Мен дейман:
— Умр бўйи санаб адоғига етмадим. Фосиқлар кўп бўлганида, руҳий мувозанат бузилиб, она Замин ағдарилиб кетган бўларди... Ё Қозиюл ҳожот! Дунё яхшиларнинг елкасида туради. Шуниси борки, ёмон битта бўлса ҳам — кўп, яхши мингта бўлса ҳам — кам.
- * Гарчи сен ўша сенсан, лекин сен эмассан. Ҳаётнинг турли паллаларида сен «ўша-ўша сен» бўлмай қолгансан. Ҳар қандай ҳолда ҳам «бултурги Эшмат» бўлиб қолишинг амри маҳол. Ҳар бир инсон онадан туғилиб, дунёни таний бошлар экан, уни ўзи учун янгидан кашф этади. Бу ёруғ олам ҳам уни янгидан кашф этгани сингарни. Бояги гўзал бир қўшиқда айтилади-ку:
— Бул ўзи эски дутордир, аммо навоси ўзгача...
- * «Ҳайвон эмаслигинга даъвогар бўлсанг, инсон эканлигингни исбот қил» (*Убайд Зокий*).
- * Бир азиз киши дебдилар: мен қиёматдан қўрқмайман, қиёматда бу дунёдаги одамларни кўришдан қўрқаман.
- * Бирон киши билан гаплашмоқчи бўлсанг, шундай бир тилда гаплашгилки, то гаплашгунингга қадар у сенга душман бўлса, дўстга айлансин, илло дўст бўлса, душманга айланиб қолмасин.

- * Ё Одам сафинулло! Бунчалар буюк ва майда, улуғвор ва тубан, қудратли ва ожиз, мураккаб ва содда, ўктам ва мутеъ, тўқмижоз ва тамаъгир, сахий ва суқ, собит ва буқаламун бўлмасак биз — Сизнинг қавмингиз! Баъзан ўз қудратимизда — ожиз, зукколигимизда — басир, марду майдонлигимизда — қўрқоқ, донишмандлигимизда — жоҳилу нотавонмиз...
- * Инсонларким, Кўҳи Қофнинг нариги чеккасида дардалам чекаётган мазлумларни ўйлаб нола-афғон чекадурлар, ёқа чок этадурлар, мотам тутадурлар. Войдод-вовайло, бу нечук густоҳликким, сен нокас, ҳазрати Одам билан ёнма-ён яшайсану, уни кўрмайсан, кўролмайсан! Кўзи ожиз банда эмас, қалби сўқир нотавон кимса интиҳойи бадбахтдур.

Эй тамаёю ҳирс агарчи дохил санга,
 Тупроқ эмиш охири манзил санга.
 Тупроқни намунчалар безайсан, эй дўст,
 Тупроқ бўладир бир куни ҳосил санга.

(Амир Хусрав Деҳлавий).

- * Биров сенга душман бўлиши учун сен унга душман бўлишинг шарт эмас.
- * Кўришни истасанг, ҳар қандай кимсада ҳам истаганча яхшиликларни кўришинг мумкин. Бунинг учун некбин кўз бўлиши керак сенда.
- * Тирик жон борки, ўзини унутилган, ёлғиз, ташландик, кераксиз деб ҳис эта бошлаган чоғидан эътиборан ўзини «ортиқча киши» деб тушунадн. Ич-ичидан чирийди. Шу туришида у ўлимга маҳкум. Қутқазинг ул мазлумни! Одамкушликка бепарво бўлманг. Лоқайдлик — жиноят. Унутманг: қанчадан-қанча ожиз ва хор одамохун зотлар Сизнинг пойи қадамингизга, бир оғизгина ширин сўзингизга муҳтож. Шунн ҳам ундан дарнғ тутманг.
- * Маънавий асоратнинг юз йиллик роҳат-фароғатидан кўра, бир лаҳзалнк озодлик гашти-машаққати мннғ чандон тотлироқ мен учун.

МУНДАРИЖА

Хатирчи манзаралари	3
Зокир билан Шокир	3
Кураш фалсафаси	4
Мухолиф менинг ичимда	7
Фил	8
Абдурайим афғон	22
Қанотли йиллар	26
Тожи давлатим, отам	30
Чор унсур	34
Деворнинг қулоғи борми	36
Миллатлар туташган жойда	42
«Қўлни ҳалоллаш» нима?	43
Орият	46
Ватан бу, Ватан	48
Тилим — қулфи дилим	51
Ё Ғавсул Аъзам	53
Тўйчи Ўзбегим	58
Хотима ўрнида	60

Ғайбуллоҳ ас-Салом

АРМОН

Муҳаррир *Ш. Холмуродов*
Рассом *А. Баҳромов*
Техник муҳаррир *М. Саидова*
Мусаҳҳиҳа *З. Ҳидоятова*

Босмахонага 27.02.96 й.да берилди. Босишга 15.05.96 й. рухсат этилди. Қоғоз бичими $84 \times 108^{1/32}$. Босма табоғи 2,0. Нашриёт ҳисоб табоғи 3,65. Шартли табоғи 3,36. Адади 5000. 4514-буюртма. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги «Адолат» нашриёти. 700047, Тошкент, Сайилгоҳ кўчаси, 5.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот давлат қўмитасининг 1-босмахонасида босилди. 700002. Тошкент. Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.